

Роман РАДОВИЧ

ПОЛІСЬКА ПІЧ: СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ ОПІЧЧЯ¹

Розглядається одна із важливих проблем, пов'язаних із системою опалення поліського житла — формування опічка традиційної печі. Зосереджена увага на його конструктивних особливостях, техніці й технології спорудження, основних будівельних матеріалах, виборі оптимальних розмірів окремих елементів (висоти, ширини запічка, припічка), структурі основної робочої поверхні — чериня тощо.

Ключові слова: поліське житло, традиційна піч, опічок, запічок, припічок, черинь.

© Р. РАДОВИЧ, 2014

При дослідженні традиційного житла серед ряду типологічних ознак етнологи насамперед виділяють горизонтальне планування і систему опалення. На їхню думку вивчення саме цих параметрів дає «найбільшу можливість простежити формування і розвиток типів традиційного селянського житла [...] починаючи з найдавніших будівель, відомих за археологічними матеріалами» [32, с. 230]. Важливою типологічною рисою традиційного українського (як і усього східнослов'янського [3, с. 252]) житлобудівництва є використання варистої печі як основного опалювального пристрою [33, с. 125; 14, с. 119]. Конструкція такої печі дає змогу поєднувати під час її експлуатації дві надзвичайно важливі для життєзабезпечення людини функції: опалення житлового приміщення і приготування їжі шляхом термічної обробки (печіння, варіння, смаження, сушіння тощо) [33, с. 125]. Водночас піч виконувала й інші (додаткові) функції: вона частково освітлювала приміщення, була місцем для снання, відпочинку (верхня черинь, припічок), на ній лікували хворих, сушили зерно, дрова, лучиво, лікарські трави, у зимовий період утримували домашню птицю (підпічка) тощо.

На усьому просторі Полісся (включаючи Підляшшя [19, с. 119], терени Білорусі [40, с. 37], та Брянсько-Жиздринське Полісся [9, с. 83]), як і скрізь в Україні [4, с. 104; 8, с. 59—60], піч («піч», «п'їч», «печ», «печ», «пе'ч», «пéчка», «печка», «пїчка») розташовували біля входу, в куті, між тильною і пороговою стінами хати. Пічний отвір повертали у бік довгої фасадної стіни.

¹ Для позначення адміністративних одиниць буде-мо використовувати наступні скорочення: Рівненська обл. — Рів., Березнівський р-н — Берез., Володимирецький р-н — Волод., Дубровицький р-н — Дуб., Заріченський р-н — Зар., Рокитнянський — Рок., Сарненський р-н — Сар. Костопільський — Кост.; Волинська обл. — Вол., Любомльський — Любом., Любешівський — Любеш., Камінь-Каширський р-н — К.-Каш., Шацький — Шац., Ратнівський — Рат, Маневицький — Ман.; Житомирська обл. — Жит., Ємільчинський р-н — Єм., Новоград-Волинський р-н — Н.-Вол., Овруцький р-н — Овр., Олевський р-н — Ол., Коростенський р-н — Кор., Лугинський р-н — Луг., Малинський р-н — Мал., Народицький р-н — Нар., Радомисльський р-н — Рад.; Київська обл. — Київ., Іванківський р-н — Ів., Поліський р-н — Пол., колишній Чорнобильський р-н — Чор.; Сумська обл. — Сум., Глухівський р-н — Глух.; Гомельська обл. (Білорусь) — Гом., Брагинський р-н — Браг.

Такий варіант розташування печі відноситься до загальноукраїнського (він є пануючим на усьому її просторі: від Північного Дінця до західних схилів Карпат) [3, с. 224]. Поширений він на усій території Білорусі, а також у західних областях Росії (Смоленській, Великолукській, Псковській і південно-західній частинах Новгородської і колишньої Ленінградської областей) [3, с. 224]. Відповідно до даних археології такий варіант розташування печі у східнослов'янському будівництві лісостепової зони набув поширення починаючи з X ст., а вже у XII—XIII ст. він став тут переважаючим [24, с. 139—140]².

Давні поліські печі відзначались значними розмірами. Відповідно до джерельних матеріалів у кін. XIX — на поч. XX ст. вони займали 1/4—1/6 частину житлового приміщення³. Це ж підтверджують й інформації поліщуків-старожилів: «Раньше коли робили печ, хату розмічали на чотири частини і печ займала одну четверту [частину] хати, ... за раз [на печі] сушили тридцять кілограм зерна»⁴. Такими ж значними розмірами відзначались печі й

у інших регіонах України⁵, а також й на теренах Росії⁶ та Білорусі⁷.

Топочна камера — основна робоча частина традиційної варистої печі («склєп», «склеп», «скльоп», «склепіне», «склепіня», «склепéне», «склепіне», «склепування», «свод», «кабáн», «кобáн», «кобóн», «кобіла», «гóрен», «гóрно», «вікот», «вікот», «барабáн», «будка», «бочка», «небо», «поднебене», «поднебéне», «поднебéне», «поднебіне», «пуднебіне», «ўсте», «ўстя», «тóпка»), розташовувалась на піднятій над долівкою чотирикутній платформі — опіччі («опічок», «опецок», «вопічок», «гопічок», «подол», «пудпіч», «пудпічок»). На теренах Полісся цю платформу робили дерев'яною чи монолітною. Опіччя завершувалось вибитим з глини (чи спорудженим з інших матеріалів) «черінем» («черінь», «черéнь», «черén», «черін», «черін», «черень», «череня», «под», «пуд», «подок», «пудище», «спод пéчі», «печище», «печ») — головною робочою поверхнею печі. Перед пічним отвором влаштовували припічок, а збоку від склепіння — запічок. У поліських печах припічок («пріпічок», «припечок», «припéчок», «пріпік», «пріпек», «пріпек», «пріпіч», «передпіча», «передчелюсть») у конструктивному сенсі завжди становив єдине ціле із «черінем». До речі, це явище притаманне для дерев'яних опічків лісової зони східнослов'янського масиву вже XII—XIII ст. [24, с. 140]. У новіших печах (пер. пол. XX ст. — *Р. Р.*) ширина припічка коливалась у межах 0,35—0,5 м (сс. Лучанки, Норинськ, Красилівка Овр. Жит.; Ключки Нар. Жит.) [33, с. 132]. Натомість у давніших, відповідно до тверджень респондентів, — вона могла бути дещо більшою (не менше 0,5 м: с. Качин К.-Каш Вол.; 0,6 м: сс. Сошично, Качин К.-Каш Вол.; 0,7—0,8 м — «щоб не розвалилося»⁸: сс. Білокоровичі Ол. Жит., Полиці К.-Каш. Вол.)⁹. За-

² До X ст. у східнослов'янському будівництві переважали житла, у яких піч розташовували у задньому від входу куті з челюстю, повернутою до дверей [24, с. 139].

³ «Руска піч і лежанка з окремою топкою займають майже четверту частину хати» [9, с. 83]; «Піч займає майже четверту частину хати» [36, с. 240]; «вариста піч [...] займала приблизно 1/4—1/5 частину всього житлового простору» [30, с. 125]; «Піч займає 1/6 частину хати... Піч займає площу 4 м квадратні» [6, с. 283—284] та ін.

⁴ Зап. 21.07.1997 р. у с. Білокоровичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Бенюка Василя Адамовича, 1921 р. н. Відповідно до наших обмірних матеріалів найбільші печі займали 1/6—1/7 частину житлового приміщення. (Хата кін. XVIII — поч. XIX ст. у с. Гірки Любеш. Вол.: площа житлової камери — 20,91 м, площа печі (з припічком) — 3,3 м; хата сер. XIX ст. у с. Раків Ліс К.-Каш. Вол.: площа житлової камери — 23 м, площа печі (з припічком) — 2,9 м; хата кін. XIX ст. у с. Рудне Кост. Рів.: площа житлової камери — 24,5 м, площа печі (з припічком) — 3,2 м; хата сер. XIX ст. у с. Красносілля Волод. Рів.: площа житлової камери — 21,6 м; площа печі (з припічком) — 3,3 м; хата 1883 р. у с. Забріддя Рат. Вол.: площа житлової камери — 28,3 м, площа печі (з припічком) — 2,9 м; хата кін. XIX ст. у с. Немовичі Сар. Рів.: площа житлової камери — 22 м, площа печі (з припічком) — 2,6 м; хата кін. XIX — поч. XX ст. у с. Залісці Рож. Вол.: площа житлової камери — 25,8 м, площа печі (з припічком) — 2,7 м).

⁵ Наприклад на Закарпатті піч могла займати 1/3—1/4 частину хати [31, с. 96], на Полтавщині — 1/5—1/4 [26, с. 106].

⁶ Тут вона займала 1/4—1/5 частину житлового приміщення [38, с. 280].

⁷ У білоруському житлі піч займала площу 6 м² і більше [2, с. 55].

⁸ Зап. 21.07.1997 р. у с. Білокоровичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Бенюка Василя Адамовича, 1921 р. н.

⁹ Ширина припічка обміряних нами печей: 0,45 м (хата 1903 р. у с. Бузаки К.-Каш. Вол.); 0,44 см (хата

пічком («запічок», «зап'їчок», «запечок», «запечок» «зап'їк», «запек», «пріп'їк», «пріп'їч», «пріп'їчок», «припечок», «пріпечок») здебільшого була доволі товста та широка дошка, яку опирали на зруб, консольні випуски опічків чи стовпці, а у новіших печах — мобільна лава. Він також міг мати й монолітну конструкцію (у такому разі на нього настеляли широкі дошки, «щоб не попектися»: с. Красилівка Овр. Жит. [33, с. 132]). Шарина дошки-запічка також була не меншою 0,5 м (с. Білокоровичі Ол. Жит.). Скажімо, у с. Клочки (Нар. Жит.) його ширина сягала 0,6 м, у с. Залісся (К. Каш. Вол.) — 0,6—0,7 м, у с. Красилівка (Овр. Жит.) — понад 1 м («на два человека спать») [33, с. 132], а у с. Балашівка (Берез. Рів.) — «припек — восьмидесят сантиметров широкий, щоб лягать». При опаленні «побілому» (чи напівкурному) над челюстю печі зводили комин-димозбірник, обладнаний стіновим або стелевим каналом-димоволоком. На прип'їчку ближче до порогової стіни робили заглиблення для вигрібання жару і попелу. Найдавнішим його варіантом була вибрана у прип'їчку півкругла ямка [33, с. 133—134] («ямка», «ямачка», «ямка для жару», «кублò») ¹⁰. Траплялось, заглиблень могло бути два: зліва і справа від челюсті [37, с. 186]. Зчаста (ще у курних пе-

кін. XIX — поч. XX ст. у с. Залісці Рожиці. Вол.) 0,6 м (хата кін. XIX ст. у с. Піщане К.-Каш. Вол.); 0,6 м (хата 1883 р. у с. Забріддя Рат. Вол.); 0,5 м (хата 1917 р. у с. Тишівця Берез. Рів.); 0,54 м (хата кін. XIX ст. у с. Немовичі Сар. Рів.); 0,51 м (хата сер. XIX ст. у с. Красносілля Волод. Рів.); 0,48 м (хата кін. XIX ст. у с. Рудне Кост. Рів.); 0,5 м (хата сер. XIX ст. у с. Раків Ліс К.-Каш. Вол.); 0,58 м (хата кін. XVIII — поч. XIX ст. у с. Гірки Любеш. Вол.); 0,35 м (хата пер. пол. XX ст. у с. Мусяйки Ів. Київ.); 0,4 м (хата кін. XIX ст. у с. Калинівка Пол. Київ.); 0,32 м, 0,4 м, 0,47 м, (хати кін. XIX ст. у с. Луб'янка Пол. Київ.); 0,36 м (хата пер. чв. XX ст. у с. Красятичі Пол. Київ.); 0,5 м (хата кін. XIX ст. у с. Більська Воля Волод. Рів.); 0,49 м (хата кін. XIX ст. у с. Городок Волод. Рів.); 0,41 м (хата поч. XX ст. у с. Городок Волод. Рів.); 0,44 м (хата кін. XIX ст. у с. Березино Волод. Рів.); 0,33 м (хата сер. XX ст. у с. Корогод Чор. Київ.); 0,32 м, 0,3 м (хати пер. пол. XX ст. у с. Кошовка Чор. Київ.); 0,35 м (хата пер. пол. XX ст. у с. Страхосілля); 0,31 м, 0,33 м (хати пер. пол. XX ст. у с. Крива Гора Пол. Київ.); 0,31 м, 0,34 м (хати поч. — пер. пол. XX ст. у с. Старі Шепелічі Пол. Київ.); 0,37 м, 0,33 м, (хати поч. XX ст. у с. Машеве Чор. Київ.).

¹⁰ Таку «ямку» нам вдалося зафіксувати в хаті пер. пол. XIX ст. у с. Ігнатпіль (Овр. Жит.).

чах ¹¹) при пороговій стіні у місці «ямки» на прип'їчку влаштували невеличку нішу («печурка», «печорка», «печірка», «печурочка», «печка», «кòбка», «кúбка», «кòпка», «кòвòбка», «кòбочка», «кíбочка», «кúбочка», «кúпочка», «кòбичка», «кúбочка», «кúбошка», «кúбашка», «кúбишка», «кубашечка», «кучечка», «кúчка на жар», «кублò», «комінок», «грубка»). Часом цю нішу за традицією називали також «ямкою» (сс. Калинівка Пол., Машеве Чор. Київ.; Гошів, Збраньки Овр. Жит.) чи «ямочкою» (с. Підгайне Ів. Київ.). Інколи нішу по вертакалі ділили надвое полицкою: у нижнє відділення загірбали жар, у верхній ж секції сушили «лучину». На Овруччині (у печах облаштованих комином-димозбірником. — Р.Р.) «печурку» відгороджували стінкою з ряду кілків (закріплених одним кінцем у прип'їчок, а другим — у каркас комина, які обмазували глиною [33, с. 133—134]). По другий бік челюсті подекуди тут в аналогічний спосіб споруджували ще одну «пічку» для зберігання солі та сірників [33, с. 133—134].

Стосовно опіччя: не зважаючи на відмінну конструкцію одним із важливих його показників була висота (від долівки хати до верхньої площини «чериня» — основної робочої поверхні). Ця величина мала важливе значення під час обслуговування варистої печі у процесі її функціонування [33, с. 131]. Зазначений показник у поліських печах не був стабільним, а коливався в межах 0,6—1,0 м [34, с. 146]. За твердженням етнофорів висота опіччя (до верху череня) сягала: 0,6—0,7 м (с. Новий Дорогинь Нар. Жит. [33, с. 134]), 0,7 м (с. Буда Варовичі Пол. Київ.), 0,8 м (сс. Норинськ, Павлюківка Овр. Жит. [33, с. 134]; Бабиничі Нар. Жит. [33, с. 134], Городище Дубр. Рів., Любиховичі Сар. Рів., Макалевичі Радам. Жит., Городещина Пол. Київ., Старий Чорторійськ Ман. Вол.), 0,8—0,9 м (с. Князівка Берез. Рів.), 0,9 м (сс. Поляни Берез. Рів., Качин К.-Каш. Вол.), 0,8; 0,9; 1,0 м (с. Маринин Берез. Рів.), приблизно 1,0 м (сс. Мала Фосня Овр. Жит. [33, с. 134], Чабель Сар. Рів., Поліське Берез. Рів., Городещина Пол. Київ.). Близькі показники (аршин [7, с. 307—308], приблизно 1 м [6, с. 284]) містять джерела сер. XIX — пер. пол. XX ст. Аналогічні величини дають й обмірні

¹¹ Така ніша присутня у курних печах, замальованих у 1930-х рр. З. Дмоховським [41, s. 199 (Rys. 113), s. 200 (Rys. 114)].

матеріали поліських печей¹². Таким же заввишки робили опіччя й на теренах етнографічної Волині [32, с. 233] (65—95 см: Галицька Волинь [18, с. 230], 90—95 см: с. Цекичин Корец. Рів.), а також й у інших регіонах України (Гуцульщина, Поділля, Середнє Подніпров'я тощо) [32, с. 233].

Як показують польові матеріали (с. Старий Чорторійськ: Ман. Вол.; Яринівка, Хотинь, Поляни, Маринин, Балашівка: Берез. Рів.; Лотниця, Річиця: Зар. Рів.; Ставок: Кост. Рів.; Червона Воля: Н.-Вол. Жит.; Лопатичі, Копище: Ол. Жит.; Березники: Єм. Жит.; Ладижичі: Чор. Київ.; Фабриківка: Пол. Київ.) та дані дослідників [32, с. 233], поліські «печкарі» визначали висоту опіччя традиційним антропометричним способом — по росту господині («по росту баби», «по хазяйці», «по росту хазяйки») ¹³. До речі, таким способом («по хазяйке») висоту опіччя визначали й росіяни [3, с. 258]. Як встановив Р. Сілецький, висота опіччя, яка створювала оптимальні умови для обслуговування печі, на думку етнофорів, повинна була сягати хазяйці: «по пояс», «до пупа», «вишей пупа», «под грудь», «трохи нижче грудей»: (Мал., Кор., Овр., Нар. Жит.) [32, с. 233—234; 33, с. 131—132]. Недотримання цього неминуче створювало б певні незручності для господині: коли черінь піднятий занадто високо, треба

було докладати зайвих зусиль при завантаженні та розвантаженні топочної камери; коли ж він занизький — низько схилитися перед челюстю [33, с. 132]. Наші польові матеріали з інших районів Правобережного Полісся¹⁴, які торкаються висоти опіччя, співзвучні з висновками автора¹⁵. Подібним методом («жінці по пуп») визначали висоту опіччя й на Поліссі Білорусі (с. Гдинь Браг. Гом.)¹⁶.

Таким чином, для визначення висоти опіччя поліщуки використовували три відмінні антропометричні міри: «по пояс» — визначається відстанню від землі (від п'ят) до низу живота і поділяє людське тіло на дві приблизно однакові частини; «по пуп» — визначається відстанню від землі до пупа і дорівнює приблизно $\frac{3}{5}$ росту людини; «вишей пупа» («под грудь», «трохи нижче грудей») — величина на 4—6 см більша від попередньої («по пуп») [21, с. 553]. Отже, при середньому рості жінки 1,56—1,57 м¹⁷, величина «по пояс» буде дорівнювати приблизно 0,78 м, величина «по пуп» — приблизно 0,94 м, а величина «вишей пупа» — приблизно 1 м. Як бачимо з наведених обмірних матеріалів, найчастіше висота опіччя коливається в межах 75—90 см,

¹⁴ Р. Сілецький наводить дані стосовно антропометричного способу визначення висоти опіччя із Овруцького та Народицького р-нів Житомирської обл. [33, с. 131—132; 34, с. 146—147].

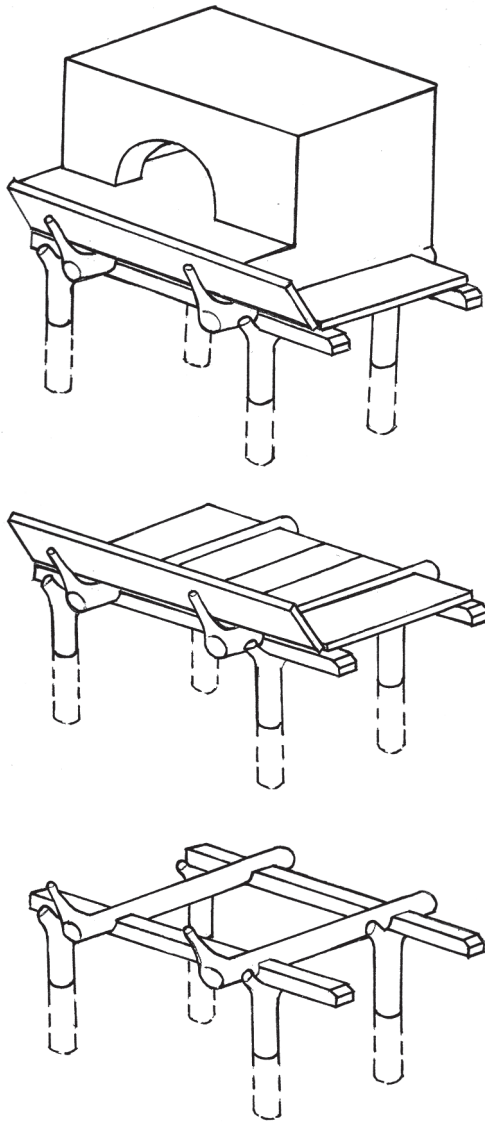
¹⁵ «Висоту до череня міряли по хазяйці, щоб зручно дрова класть... приблизно по пуп хазяйки, бо хазяйка сама главна коло печі» (с. Хотинь Берез. Рів.), «до пупа» (с. Ладижичі Чор. Київ.), «до пупа хазяйці» (с. Червона Воля Новоград-Вол. Жит.), «брали по хазяйці, щоб їй було по пуп» (с. Лотниця Зар. Рів.), «черен — хазяйці до пупа, щоб добре поратись» (с. Березники Єм. Жит.), «хазяйці до пупа... бо, як високо, то не піднімеш горщика» (с. Річиця Зар. Рів.), «коли черінь по пуп, то зручно поратись коло печі» (с. Лопатичі Ол. Жит.), «від землі до черені — вишей пупа» (с. Копище Ол. Жит.), «висоту від току до череня брали хазяйці по пояс, бо по пуп — то високо» (с. Поляни Берез. Рів.), «висота опіччя — яка хазяйка: міряли по пояс хазяйці, бо по пуп — зависоко» (с. Балашівка Берез. Рів.), «відстань від черені до землі — в пояс... пічник ставив хазяйку і по ній міряв» (с. Ставок Кост. Рів.), «в пояс жінки» (с. Старий Чорторійськ Ман. Вол.), «висоту опічка брали по пояс, щоб зручно» (с. Фабриківка Пол. Київ.).

¹⁶ Зап. 4.09.1997 р. у с. Гдинь Брагинського р-ну Гомельської обл. (Білорусь) від Гозела Андрія Васильовича, 1925 р. н.

¹⁷ Дані щодо росту жінок стосуються Полісся Білорусі [13, с. 50].

¹² Висота опіччя: 75 см (с. Мусійки Ів. Київ.), 87 см (с. Калинівка Пол. Київ.), 84 см (с. Красятичі Пол. Київ.), 87 см (с. Здомишль, хутір Лисок Рат. Вол.), 83 см (с. Забріддя Рат. Вол.), 73 см (с. Бузаки К.-Каш. Вол.), 90 см (с. Раків Ліс К.-Каш. Вол.), 70 см (с. Піщане К.-Каш. Вол.), 95 см (с. Судче Любеш. Вол.), 79 см і 82 см (с. Гірки Любеш. Вол.), 88 см (с. Залісці Рожищ. Вол.), 94 см (с. Тишівця Бер. Рів.), 98 см (с. Немовичі Сар. Рів.), 81 см (с. Красносілля Волод. Рів.), 1,0 м (с. Рудне Костоп. Рів.), 85 см (с. Великі Озера, хутір Мокрий Дубр. Рів.), 82 см (с. Більська Воля Волод. Рів.), 66 см (Луко Волод. Рів.), 91 і 73 см (с. Городок Волод. Рів.), 80 см (с. Березино Волод. Рів.), 63 см (с. Бишляк Волод. Рів.), 93 см, 89 см (с. Корогод Чор. Київ.), 78 см, 82 см (с. Кошовка Чор. Київ.), 81 см (с. Страхолісія Чор. Київ.), 78 см, 86 см (с. Крива Гора Чор. Київ.), 81 см, 88 см (с. Старі Шепеличі Чор. Київ.), 73 см, 83 см, 86 см (с. Машеве Чор. Київ.), 84 см, 89 см, 90 см, 91 см (с. Луб'янка Пол. Київ.).

¹³ Правда в окремих випадках місцеві пічники зазначають, що «брали стандарт — приблизно один метр, бо в домі хазяйка нані одна, а завтра інша» (Зап. 31.07.2013 р. у с. Чабель Сарненського р-ну Рівненської обл. від Царука Володимира Терентійовича, 1939 р. н.).

Формування опіччя; с. Великі Цепцевичі Володимирецького р-ну Рівненської обл.

інколи вона опускається до 60-ти см, чи піднімається до 1,0 м (проте, практично ніколи не виходить поза ці межі). Водночас, як слушно зазначає Р. Сілецький, враховуючи те, що зріст кожної людини індивідуальний, то й висота опіччя (при використанні однієї і тєї ж з трьох зазначених антропометричних величин. — Р. Р.) у кожній господі є різною [33, с. 132]. Слід зазначити, що відповідні антропометричні міри використовували й при визначенні висот інших елементів житла (скажімо від долівки до вікна) [21, с. 553]. Зокрема, мірою «по пуп» (сс. Левковичі, Виступовичі, Дівошин Овр.; Будо-Вороб'ї Мал. Жит.) чи «по пояс» (сс. Піхоцьке Овр., Іванівка Мал. Жит.; Куповате Чор. Київ.) визначали висоту до вікна (від долівки до верхньої площини під-

віконника) — «щоб добре сидить і дивиться в окно» (с. Виступовичі) [21, с. 553]. У с. Куповате (Чор. Київ.) хату, у якої відстань від підлоги до підвіконника дорівнювала 90 см («до пупа») називали «весёла хата». Таким же способом встановлювали і висоту столу (сс. Блідча Ів. Київ., Хочино Ол. Жит., Старий Чорторійськ Ман. Вол.) [21, с. 553]. Традиційно черинь печі, верх підвіконника та дечко столу мали знаходитись на одному рівні [21, с. 553]: «печ — щоб була до окна» (с. Блідча Ів. Київ.)¹⁸, «висота запечка — з подоконником рівно» (с. Ладижичі Чор. Київ.)¹⁹; «піч (висоту опіччя. — Р. Р.) брали по хозяйці... по пупа... так брали і окна» (с. Маринин Берез. Рів.), «печнік визначав висоту череня в пояс жінки... так і столи, прийнято [робити] — висотою вісімдесят сантиметрів» (с. Старий Чорторійськ Ман. Вол.)²⁰. Висоту опіччя «выводили до рівня стола» й на теренах Брянщини (с. Вщиже Жуковського р-ну Брянської обл.; Росія) [3, с. 258].

Як уже згадувалось, опічки могли бути дерев'яними (зрубної, каркасної, комбінованої конструкції тощо) чи монолітними (глинобитними, мурованими з каменя, цегли-сирцю та ін.). Зазвичай на теренах Полісся респонденти старших вікових груп дерев'яне опіччя вважають давнішим. Цієї ж думки дотримуються й сучасні вчені: давніші поліські печі влаштовували на обмазаному глиною настилі з кругляка або плах, який укладали на балки, покладені на закопані у долівку стояки або на дві масивні підвалини [5, с. 308; 34, с. 145]. Поліщуки називали їх печами «на подку» («на одьонку», «на брьовнах», «на штандарях») [33, с. 130; 34, с. 145]. У кін. ХІХ — на поч. ХХ ст. печі, підняті на дерев'яних опічках, побутовали практично по всій території Полісся. Вони відомі у Волинській, Рівненській, Житомирській, Київській областях. Це ж стосується й Лівобережжя (Чернігівщина, Сумщина) [25, с. 151], а також Полісся Білорусі (Річицьке [46, с. 233], Слонімське [39, с. 360] Полісся), Підляшшя²¹, Брянсько-Жиздринського Полісся [3,

¹⁸ Зап. 17.08.1998 р. у с. Блідча Іванківського р-ну Київської обл. від Онищенка Івана Миколайовича, 1910 р. н.

¹⁹ Зап. 29.08.1997 р. у с. Ладижичі Чорнобильського р-ну Київської обл. від Стехуна Івана Івановича, 1929 р. н.

²⁰ Зап. 9.07.2011 р. у с. Старий Чорторійськ Маневицького р-ну Волинської обл. у Чеп Григорія, 1934 р. н.

²¹ З. Стащак зазначає, що на Любельщині колись побутовали печі, споруджені «... на дерев'яній платформі, яку

с. 258]. Опічки подібної конструкції дослідники фіксували тут ще у 50-х рр. ХІХ ст. (1854 р.): «Піч завжди біля дверей з правого боку, майже завжди з глини, піднята на аршин від землі на дерев'яних підставках; під піччю тримають домашню птицю, а взимку малих поросят» (околиці с. Яполоть; нині — Кост. Рів.) [7, с. 307—308]. Слід зазначити, що печі, встановлені на дерев'яних (переважно дубових) опічках заввишки 0,4—0,6 м, характерні для лісової зони східнослов'янського масиву (у тому числі й Полісся) вже у ХІІ—ХІІІ ст. (значно рідше вони зустрічались у лісостепу) [24, с. 154—155]. Причому у лісовій зоні (на території Росії: Новгород, Рюрикове городище, Білоозеро) вони зрідка траплялись вже у др. пол. Х—ХІ ст. [24, с. 152—153]. Як показують археологічні матеріали, в межах України печі, підняті на дерев'яному опічку, вперше з'являються у ХІІ—ХІІІ ст. власне на Прип'ятському Поліссі [24, с. 154].

Враховуючи сказане, розгляд конструктивних особливостей опічків почнемо із дерев'яних. Як свідчать джерела, дерев'яне опіччя здебільшого, споруджував майстер («плотнік») який зводив зруб хати²², рідше це міг здійснювати господар. Передовсім зауважимо, що конструкція дерев'яної платформи могла бути каркасною чи зрубною. Поряд із ними використовували й інші конструктивні варіанти, які можна розглядати як комбіновані чи перехідні. Зазвичай таке опіччя (без огляду на специфіку конструкції) по вертикалі поділялось на дві частини, розділені дерев'яним настилом («подком»). Товщина настилу сягала 6—10 см (6—8 см: с. Маринин Берез. Рів.; 10 см: с. Білокоровичі Ол. Жит.). Нижня секція («куча», «кучка», «підпічок», «підпічка», «подпечок», «подпід», «подпече», «подпідчя», «подпече», «пудпід», «пудпідчок», «підпріпідч», «пудплеча», «гопідчок», «льох», «хатка», «погреб»), яка була порожнистою, використовувалась для господарських потреб: тут утримували домашню птицю, малих поросят (переважно у зимові місяці), тут могли зберігати запас дров, картоплі

становили лупані пні дерева, розташовані на каменях». Наприклад, у с. Вирикі давні хати з такими печами зберігались ще до 1944—1945 рр. [47, с. 176, 201].

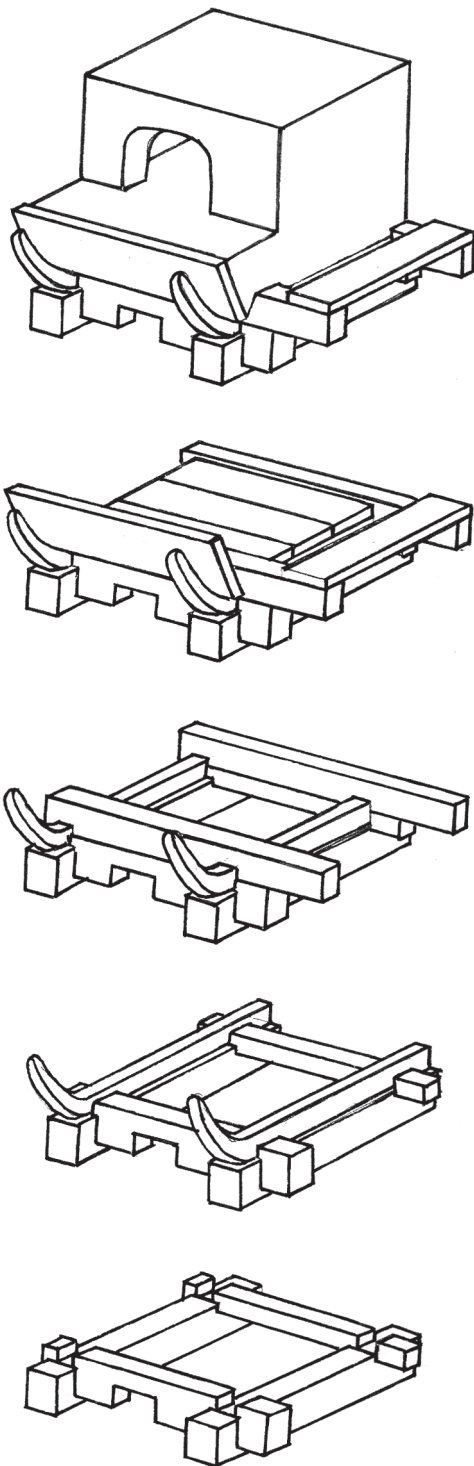
²² Як зазначали дослідники, «влаштування фундаменту печі («подпечче») належало до теслярських робіт» [46, с. 232].

тощо. Над настилом («подком») із двох боків споруджували два невисокі бортики заввишки 15—40 см, які разом із тильною та пороговою стінами хати утворювали своєрідну «скриню». Порожнину цієї «скрині» заповнювали глиною, піском, каменем тощо та вирівнювали — це була власне «черінь» печі. Зауважимо, що у верхній секції (під припідчком) могли влаштувати теж неглибоку нішу господарського призначення — «підприпідчок» (с. Березино Рок. Рів., Луко Волод. Рів. та ін.).

На Правобережному Поліссі дослідники виявили один із найпростіших (а, очевидно, й найдавніших) конструктивних варіантів опіччя: на двох масивних підвалинах, розміщених паралельно до порогової стіни, укладали суцільний настил із плах або кругляків, на якому споруджували глинобитний «під» («черінь». — Р. Р.) [27, с. 56]. Вбитий припідчок утримувала дошка, встановлена на ребро (с. Гірки Любеш. Вол.) чи невисокий зруб-двостінок (с. Березове Рок. Рів.). Дубові (рідше соснові) підвалини укладали безпосередньо на землю або на фундамент (дерев'яні палі чи камені), верх якого звичайно рівняли з долівкою хати. У давніших печах підвалинам нерідко надавали форму полозів, за дугасті виступи яких (кульбаки) похило закладали дошку, що утримувала передню стінку глинобитного припідчка (заодно й усю черінь) [27, с. 56]. У селах Сошично (К.-Каш. Вол.), Ростань (Шац. Вол.) опалювальний пристрій подібної конструкції називали «піч на саньох». У селі Ростань при влаштуванні опіччя дві масивні деревини, які закінчувались «кульбаками» (за них закладали дошку, що утримувала засип «черіня», включаючи «припідч»), укладали на кам'яний «фундамент». По деревинах ішов суцільний настил із коленого дерева («підпід»), на якому мостили черінь. Рівнобіжно з настилом (приблизно на одному із ним рівні) підвалини скріплювали двома поперечними брусами²³. Аналогічну конструкцію мала «піч на саньох» й у с. Сошично (К.-Каш. Вол.), тільки у згаданому випадку дубові підвалини-кульбаки укладали безпосередньо на землю²⁴. Подібну до описаних піч на масивних під-

²³ Зап. 14.07.2010 р. у с. Ростань Шацького р-ну Волинської обл. від Сукача Івана Зінковича, 1927 р. н.

²⁴ Зап. 3.08.2012 р. у с. Сошично Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Лошика Степана Накифоровича, 1933 р. н.

Формування опічка; с. Половлі Володимирецького р-ну Рівненської обл. (за матеріалами Р. Свириди та С. Верговського)

валинах із штучно закріпленими (?) «кульбаками», призначеними для утримання дошки припічка, зафіксував К. Мошинський у с. Хіноч колишнього Сарненського повіту (нині — с. Хіночі Волод. Рів.) [45, s. 535 (Rys. 463.4)]. Опічок дещо відмін-

ної конструкції нами обміряно у с. Гірках (Любеш. Вол.). Її основу теж становлять два масивні дубові бруси («подруб») заввишки 0,5 м, виступи яких затесані у вигляді полозів (правда без «кульбачного» завершення). У поперечному напрямку (для зміцнення конструкції) у бруси врубані два значно тонші кругляки (з консольним випуском на запічок), простір між якими заповнено настилом із коленого дерева, вкладеним на «подрубі». Дошка, що підтримувала глинобитний припічок, у цьому випадку кріпилась по іншому: вона заходила у навскісні пази (завглибшки 10—12 см), влаштовані у «подрубках». Слід зазначити, що в усіх досі описаних опічках настил поду вкладали безпосередньо на підвалини. Опічки на двох паралельних підвалинах²⁵ обстежені нами у селах Березино, Городок (Волод. Рів.), Качин, Оленине, Боровне, Великий Обзир (К.-Каш. Вол.), Величче (Рат. Вол.), Лопатичі (Ол. Жит.). Таку ж конструкцію мали печі й у с. Луко (Волод. Рів.), описані у 30-ті рр. ХХ ст. польським дослідником Генриком Мушинським: «...Піч, збудована на двох поздовжніх балках і покладених на них двох поперечних, які називають «опічками»...» [16, с. 190].

Печі «на підвалинах» могли мати й дещо відмінну (складнішу) конструкцію. Прикладом може бути піч архаїчної конструкції, обстежена у 1970-ті рр. відомими знавцями поліського будівництва С. Верговським та Р. Свиридою у с. Половлі (Волод. Рів.). Як і в попередніх випадках в її основі були дві підвалини, укладені паралельно до порогової стіни. У верхню частину підвалин закріплювали два поперечні бруси (у передньому брусі, який був дещо вищим від заднього, прорубували вхідний отвір у підпіччя). У ці бруси врубували дві деревини (рівнобіжні до підвалин), які закінчувались кульбаками у формі саних полозів (за загнуті випуски полозів закладали дошку, що утримувала спереду глиняний припічок). Їх, у свою чергу, знову ж скріплювали двома поперечками, між якими ішов настил подка. На консольних випусках цих поперечок вкладали дошку-запічок [28, с. 76—77]. Подібну піч згадані дослідники зафіксували й у с. Мульчиці (Волод. Рів.) [27, с. 60 (Рис.); 28, с. 76]. Слід зазначити, що у печах

²⁵У с. Великий Обзир (К.-Каш. Вол.) їх називали «поздовжні пілки» (Зап. 5.08.2012 р. у с. Великий Обзир Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Тустанович Моріи Кирилівни, 1932 р. н.).

такої конструкції настил «подка» могли вкладати двома способами: перпендикулярно до порогової стіни (на два рівнобіжні до підвалин полози, як в описаному випадку), чи паралельно до неї (на нижню поперечку, в одному напрямку і на одному рівні з полозами). Другий варіант нам вдалося зафіксувати у печі хати сер. ХІХ ст. із с. Бишляк (Волод. Рів.). Тут два масивні бруси з дубового дерева вкладені на долівку рівнобіжно до порогової стіни. У них врубано три поперечні бруси, а по них — ще два поздовжні. Настил із коленого дерева укладено на поперечних брусах. З боку запічка поперечні бруси виступають на 0,5 м: на них встановлена широка дошка — запічок. У зовнішній край кожного із верхніх поздовжніх брусів вбито по навкісному кілку, на які опирається масивна колена дошка, що утримує земляний насип припічка. Подібним способом споруджували печі й у с. Перекаля (Зар. Рів.): «Подок робили... на землю [вкладали] дві товсті колоди плазом (рівнобіжні до поперечних стін хати. — Р. Р.), на них — дві поперечки, на них — настил з дерева».

Цікавий конструктивний різновид опічка ми зафіксували в хаті сер. ХІХ ст. із с. Ремчиці (Сар. Рів.). У зазначеному випадку дві «пудвали» із дубового кругляка, рівнобіжні до порогової стіни, зв'язані лише однією поперечкою (у місці припічка). Дошки «подка» одним краєм опираються на цю поперечку, а іншим врубані у тильну стіну хати. По іншому тут споруджено й бортики для утримання глиняного припічка та «черені»: дві перпендикулярні пластини у зовнішньому куті опічка зав'язані «в замок» (без випусків торців), а другі їх кінці зарубано у відповідні стіни приміщення. Причому пластини з боку припічка є вузкою — унаслідок чого дошки подка проходять під нею наскрізь. Інколи траплялись печі, у яких «під» опирався не на паралельні підвалини, а на дві «стінки», рівнобіжні до порогової стіни хати, складені із двох (сс. Сошично К.-Каш. Вол.; Тутовичі, Велике Вербче Сар. Рів.) чи трьох (Угриничі Любеш., Лишнівка Ман. Вол.) деревин, скріплених між собою дубовими «тиблями».

На увагу заслуговує ще один конструктивний варіант дерев'яного опічка каркасної конструкції, виявлений нами на хуторі Медни (с. Сновидовичі Рок. Рів.) в хаті кін. ХVІІІ — пер. пол. ХІХ ст. Тут «подок» печі (як і «під» для спання) переднім краєм

опертий на масивний брус (28 x 26 см), врубаний у причілкову і порогову стіни житлового приміщення. Брус піднятий над поверхнею долівки приблизно на 20 см. У двох місцях він опирається на вкопані у землю дубові стовпці. Ширина печі (як і «полу») сягає 1,7 м. Настил подка у зазначеному випадку вкладений на дві поперечки, зрубані одним кінцем у напільну стіну, інший їх кінець опертий на брус. В конструктивному сенсі, черинь печі становить одне ціле з припічком. Невипадковість подібного конструктивного вирішення дерев'яних опічків (принаймні у зазначеному регіоні) підтверджують матеріали й інших дослідників. Зокрема Р. Свирида згадує печі, «зруб» яких опирається на «...масивний брус, врубаний у поперечні стіни хати» у с. Біловіж цього ж району [27, с. 56]. Використання подібної конструкції описав й С. Таранушенко у курній печі з хати Маври Лозчихи (с. Копище Ол. Жит.): «Між піччю і причілковою стіною наслано піл. Основа печі рублена. Спереду низ припічка, а разом і полу підтримує товстий, як підвалина, брус, врубаний у причілкову і порогову стіни. Передній кут печі зміцнює значної товщини стовп» [35, с. 12 (Рис.), 13]. Як видно з ілюстративного матеріалу брус опертий на підвалину (принаймні одну), вкладену на долівку під прямим кутом до нього [17, фото: «Інтер'єр поліської хати; с. Копище Олевського району» (фото 1931 р.)].

Давню традицію на Поліссі мали опічки, «під» яких опирався на вкопані в землю чотири стовпи («столбу», «стовпу», «стовпці», «колу», «палі», «пеньку», «ушачку», «сощки», «сощи», «штемпалі», «штандарі»). Зокрема «под» споруджений «...на дошках, встановлених на 4-х стовпах» згадує О. Русов, посилаючись на матеріали 1878 р., на теренах Полісся Чернігівщини [25, с. 151]. Печі на чотирьох стовпах («печ на столбах», «печ на стовпцях», «під на стовпах», «печ на палях», «печ на подку», «печ на сваях», «печ на сошках», «під на сохах» «печ на ушачках», «під на ногах», «під на пеньках») широко побутували у багатьох районах правобережжя Поліського краю: сс. Ворокомле (К.-Каш. Вол.); Гірки (Любеш. Вол.); Старий Чорторійськ (Ман. Вол.); Кухче, Кухітська Воля, Комори, Соломир (Зар. Рів.); Грицьки, Купове, Осова (Дуб. Рів.); Велике Вербче (Сар. Рів.); Біловіж (Рок. Рів.); Більська Воля, Малі Телковичі, Мульчиці, Степангород, Хіночі (Волод. Рів.); Маринин, Білки (Бе-

рез. Рів.); Майдан, Журжевичі, Білокоревичі, Зубковичі, Лопатичі (Ол. Жит.); Левковичі, Раківщина, Бігунь, Думинське, Красилівка (Овр. Жит.) [33, с. 130]; Червона Волока, Красностав (Луг. Жит.); Лінці, Машеве (Чор. Київ.); Блідча (Ів. Київ.) та ін. З. Дмоховський фіксував такі опічки на теренах Полісся Білорусі та України: сс. Гродно, Осемірів, Блєжово колишнього Столинського повіту [41, s. 198 (Rys. 112), 199 (Rys. 113), 200 (Rys. 114), 206 (Rys. 122)]. Відповідно до матеріалів І. Толмачова, у кін. XIX ст. така конструкція опічка була найбільш поширеною на Східному (Середньому. — Р. Р.) Поліссі²⁶: «...на вбитих в землю міцних колах влаштовують платформу того розміру і конфігурації якою має бути піч. На платформу кладуть шар землі, яка змочується і щільно вбивається колотушками. Так роблять до тої висоти на якій має бути варистая печ» [36, с. 243].

При влаштуванні такого опіччя по периметру майбутньої печі в землю закопували чотири дубові стовпи заввишки 1—1,2 м. Стовпи заглиблювали у землю приблизно до половини висоти (на 0,5—0,7 м) — «так, щоб торчали над землею «в коліно»»²⁷ (0,45—0,5 м): с. Білокоревичі (Ол. Жит.). У верхній частині стовпи зв'язували між собою чотирма «платівками» («в'язини», «обв'язка», «балки», «перекладини», «подв'алінки», «поперечки», «щіпи», «опечки», «бруси»), зарубаними по кутах у замок. На «в'язини» вкладали настил («під», «под», «подок», «пуд», «мост», «перекріте», «помост з бруска», «стбля», «настіл») з коленого дерева, круглячків тощо. Першими, зазвичай, ішли поперечні «в'язини», на випусках яких вкладали широку дошку запічка. Краї поздовжніх «в'язин» (розташованих паралельно до порогової стіни) теж випускали (для влаштування припічка). Настил, в основному, вкладали на нижній вінець «обв'язки». Для утримання глиняного припічка та черені з двох

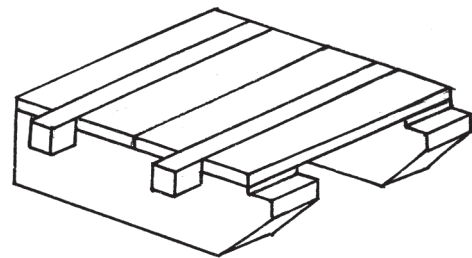
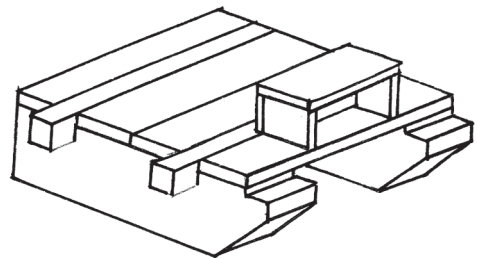
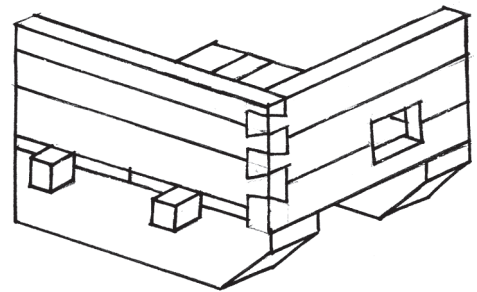
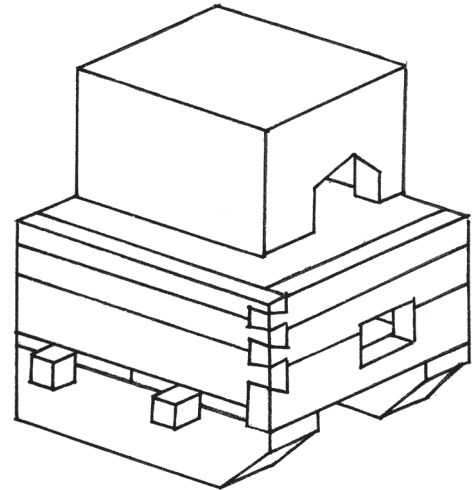
зовнішніх боків настилу закріплювали по дошці, укладеній на ребро чи влаштовували невисокий (30—40 см — в один—три вінці) зруб-двостінок (сс. Кухітська Воля Зар. Рів.; Машеве Чор. Київ.). Запічок здебільшого влаштовували окремо, вкладаючи широку дошку на виноси поперечних «перекладин», проте у деяких випадках зруб-двостінок охоплював і досить широке (60—70 см) запіччя, яке творило конструктивну цілісність із черінню та припічком (усю порожнину заповнювали глиною та ін.): с. Машеве (Чор. Київ.). Як своєрідний різновид печі на стовпах можна розглядати «піч на сохах» («печ на сошках»): сс. Березино (Волод. Рів.), Майдан (Ол. Жит.). Давню піч такої конструкції нам довелося обстежити у с. Велика Цепцевичі (Волод. Рів.). В основі її є чотири «сошки» (стовпці із природною розвилкою у верхній частині), вкопані по чотирьох кутах печі. У розвилки (паралельно до віконної стіни хати) вкрито дві колоди (з випусками на запічок). У поперечному напрямку у них зарубано ще дві колоди, які закінчуються сучком (природним відгалуженням), за який закладали дошку для утримання засипки припічка. Настил «подка» вкладали на нижні колоди. Подібним чином споруджували печі й у с. Майдан (Ол. Жит.), але тут настил з «барканиць» підтримувало шість «сошок», розташованих по три у два ряди. У деяких населених пунктах «обв'язку» з брусів, що підтримувала дерев'яний «подок», могли опирати на чотири масивні камені («кам'яні колодки»), розташовані по кутах печі (сс. Журжевичі Ол. Жит., Березове Рок. Рів.). Опіччя «на стовпах» могли влаштовувати й дещо по іншому. Наприклад, у селах Білокоревичі (Ол. Жит.), Березове (Рок. Рів.) один масивний дубовий «штангар» вкопували у землю лише у місці зовнішнього кута печі. На нього опирали край поперечки, другий кінець якої врубували у порогову стіну. На поперечку вкладали дві поздовжні балки, зарубані у тильну стіну хати. Кожну із зовнішніх стінок додатково могли підпирали один—два обрізки колод, встановлені на долівці. Настил вкладали на поздовжні балки. Подібну конструкцію опічка дослідники фіксували у селах Сарновичі (Корост. Жит.) [30, с. 126], Челонець колишнього Лунинецького повіту (нині — с. Челонець Солігорського р-ну Мінської обл.; Білорусь) [41, s. 205 (Rys. 120)].

²⁶ Як зазначає автор, Східним Поліссям Північно-Західного Краю у військовій літературі прийнято називати велику площу, обмежену рікою Случ — на заході, границею Мінської губернії — на півночі, ріками Прип'яттю і Дніпром — на сході, і Києво-Брестським шосе на півдні [36, с. 243]. Відповідно до сучасного районування ця територія відноситься до Середнього Полісся.

²⁷ «В коліно» — міра антропометричного походження, яка дорівнює відстані від землі до колінної чашки [21, с. 553].

Дещо інакше влаштовували дерев'яний «фундамент» печі у с. Велике Вербче (Сар. Рів.). Спершу на долівці зав'язували чотири «пудвали», у місцях їх перехрестя задовбували чотири «стовпи», а на них зверху закріплювали в'язання із чотирьох «бельків». На це настеляли «мост» з колених дощок. Підпіччя було порожнистим: «Між пудвалами і настилом — кучка на кури». На «мост» застеляли «сировку», то був «черінь»²⁸. Дуже подібним у конструктивному сенсі було опіччя, описане П. Шейном на Слонімському Поліссі (Білорусь): «Спершу по чотирьох кутах майбутньої печі вкопують чотири колодочки. На них кладуть міцні бруси, а в них вдовбують 5—6 стовпців, на які вкладають «перепони» (поперечні перекладки). На перепони настеляють дошки, на них вимішану глину, яку дбайливо вирівнюють, загладжують — таким чином утворюється нижня частина печі — «черень» [39, с. 360]. Підпіччя у печах на стовпцях завжди було порожнистим: його могли шалювати дошками, залишаючи невеликий отвір у передній стінці, який вів у «кучку» («пудпічок», «подпіча», «подпик», «вопик») для курей. В окремих випадках внутрішню порожнину опіччя могли заповнювати ґрунтом. Зокрема, у селі Левковичах (Овр. Рів.) Р. Сілецький фіксує печі на чотирьох «палях», стінки яких зашальовували дошками, а внутрішню порожнину заповнювали вбитою глиною [33, с. 130].

Печі підняті на дерев'яних стовпцях побутували також і у лісостеповій частині України²⁹. Згадують їх дослідники на Полтавщині [26, с. 98, 106], в колишньому Ніжинському повіті [25, с. 151]. Побутували такі печі й на етнографічній Волині [20, с. 214], траплялись на Середній Наддніпрянщині (Золотоносський, Корсунь-Шевченківський р-ни Черкаської обл.)³⁰, на Поділлі («піч на сохах») [10,

Формування опіччя; с. Березове Рокитнівського р-ну Рівненської обл.

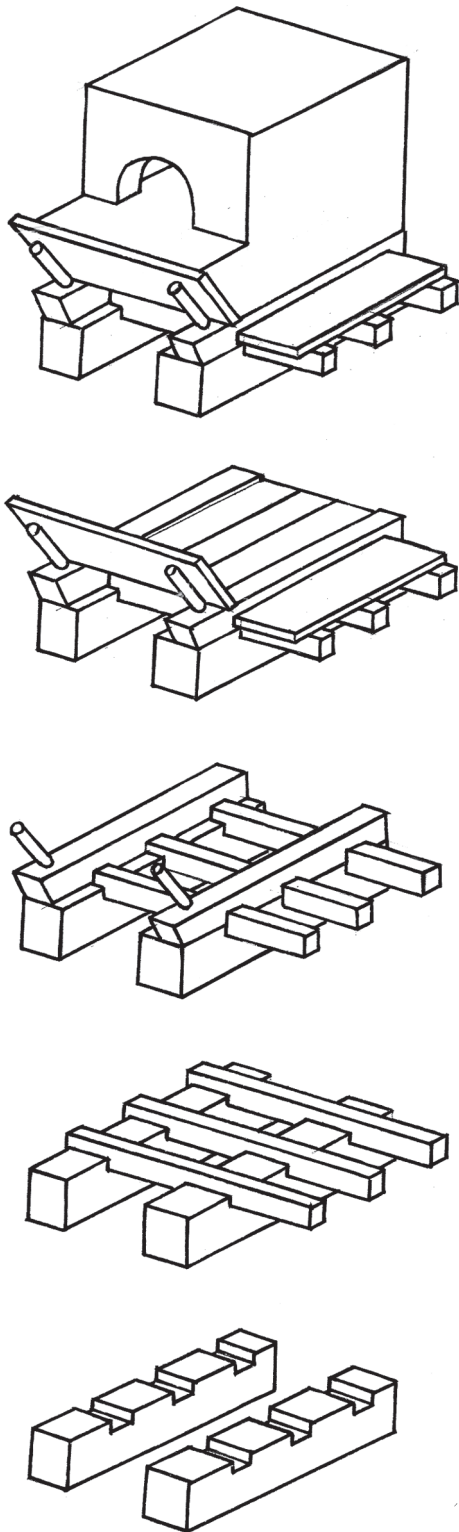
с. 63] тощо. Широко відомі вони й у районі Карпат (Гуцульщина, східна Бойківщина, Покуття, Підгір'я) [1, с. 41; 12, с. 34, 42—43; 15, с. 72, 80; 18, с. 228; 42, с. 52—53; 43, с. 37]. Слід зазначити, що опічки, основу яких становили три—чотири стовпи ді-

ки Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. від Максименка Івана Макаровича, 1936 р. н.

²⁸ Зап. 29.07.2008 р. у с. Велике Вербче Сарненського р-ну Рівненської обл. від Мельника Василя Федоровича, 1930 р. н.

²⁹ Слід зауважити, що печі, підняті на «кількох товстих стояках», були типовим явищем для лісостепової частини Росії, у той час як на півночі (у смузі лісу) превалювали зрубні опічки [3, с. 258].

³⁰ Зап. 4.07.2010 р. у с. Деньги Золотоносського р-ну Черкаської обл. від Вербикишки Михайла Михайловича, 1937 р. н.; Зап. 5.06.2008 р. у с. Хильки Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. від Гурця Степана Омеляновича, 1923 р. н.; Зап. 9.06.2008 р. у с. Квіт-

Формування опічка; с. Бишляк Володимирецького р-ну Рівненської обл.

метром 20—30 см, вкопані по кутах печі таким чином, що вони виступали над поверхнею ґрунту на 40—60 см, широко використовували на півночі Русі (у лісовій зоні) вже у XII—XIII ст. Простір між

стовпами заповнювали дошками чи плахами, укладеними на ребро і закріпленими у пазах стовпів [24, с. 155]. Причому порожнину опічків могли заповнювати глиною чи каменями або залишати порожнистою (в останньому випадку, як вважають вчені, таке порожнє опіччя використовувалось для господарських потреб) [24, с. 155]. Зауважимо, що як у др. пол. X—XI ст., так і в XII—XIII ст., у південно-східній частині лісової зони у східних слов'ян зустрічались печі, підняті на стовпах над підпільною ямою [24, с. 153, 155]. Згадок про побутування подібних печей на Поліссі не маємо, натомість на Покутті відомі печі з підпільною ямою («пивницею»), завглибшки «в шию», де зберігали запас картоплі «на зиму» (сс. Джурків, Угорники Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.)³¹.

Доволі поширеними на Поліссі були зрубні опічки у вигляді зруба-двостінка: окремі «дерев'яки» стінок врубували одним кінцем у відповідні стіни хати (напільну або порогову), другі ж їх кінці, у зовнішньому куті опічка зв'язували «в замок» («в чистий угол» без випусків торців)³². Споруджували їх переважно з дубової деревини, чи «стрижневої» сосни (у другому випадку нижній вінець також старались виготовляти з дуба). Широке побутування таких опічків у кін. XIX — пер. пол. XX ст. на теренах Полісся засвідчує значний польовий та джерельний матеріал [6, с. 284; 44, с. 166; 46, с. 232]. Відомі вони у Волинській (сс. Серехів Ман., Полиці, Видричі, Бузаки, Хотешів, Полиці К.-Каш.), Рівненській (сс. Ромейки, Великі Цепцевичі, Хіноча, Луко, Березино, Городок Волод.; Морочне, Прикладники, Лотниця, Річиця, Радове, Нобель, Вичівка, Острівок, Ниговиці, Омит Зар.; Познань, Березове Рок.; Любиховичі, Кричильськ, Цепцевичі Сар., Вільне, Літвиця, Залужжя, Великі Озера, Купове, Смородськ, Селець, Городище, Будим-

³¹ Зап. 05.07.2013 р. у с. Джурків Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. від Германа Василя Петровича, 1949 р. н.; Зап. 06.07.2013 р. у с. Угорники Коломийського р-ну від Литвинчин Розалії Федорівни, 1939 р. н.

³² Здебільшого фіксуємо кутові врубку типу «риб'ячий хвіст» чи чистий замок «у пів дерева». Натомість у с. Полиці (К.-Каш. Вол.) обстежено опічок, складений із трьох «дилин», з використанням кутової врубку типу «чистий замок з відкритим прямим зубом»; місцева назва — «в польській замок» або — «в тризуб».

ля Дубр.), Житомирській (с. Копище Ол.), Київській (сс. Ладижичі, Теремці, Паришів, Куповате, Машеве, Страхосілля, Зимовище, Крива Гора, Красно, Черевач, Старі Шепеличі Чор.; Страхолісся Ів.), Чернігівській³³ областях. Побутовали зрубні опічки на Поліссі Білорусі (Річицьке Полісся [46, s. 232], Мозирщина [6, с. 284], с. Гдинь Брагинського р-ну Гомельської обл.³⁴ тощо), а також на Брянсько-Жиздринському Поліссі [3, с. 258]. Зрубні опічки були характерними для печей Білорусі [2, с. 55], північної (лісової) смуги Росії [3, с. 258]. Хоча окремі дослідники поліського житлобудівництва зрубну конструкцію опічків вважають більш пізньою [5, с. 308], в археологічних матеріалах печі, підняті на зрубчиках, вугли яких з'єднані «в лапу» (без остатку), на півночі тогочасної Русі (на Волзі та Десні) відомі з XII—XIII ст. [24, с. 155].

На теренах Полісся зустрічалось кілька конструктивних різновидів зрубних опічків. Передовсім, як уже згадувалося, зрубну конструкцію могла мати лише верхня частина опіччя (над настилом), заповнена глиною, піском тощо, яка творила «черинь». Такий зруб могли підтримувати кілька (1—6) стовпців (сс. Машеве, Страхосілля, Зимовище, Крива Гора, Красно, Черевач, Старі Шепеличі Чор. Київ., Городок Волод., Познань Рок. Рів.), один—чотири камені чи дві паралельні до порогової стіни підвалини (сс. Березове Рок. Рів., Луко, Березино, Городок Волод. Рів.). У першому випадку стовпці могли вкопувати у землю (сс. Машеве, Красно, Страхосілля Чор. Київ.) чи встановлювати на дубові підвалини, які одним кінцем з'єднувались у замок, а другим врубувались відповідно у тильну і порогову стіни (сс. Старі Шепеличі, Машеве, Зимовище, Крива Гора Чор. Київ.). Такий зруб міг бути піднятий над поверхнею долівки на 40—50 см (сс. Старі Шепеличі, Машеве Чор. Київ.) чи лише на 15—25 см (сс. Луко, Городок, Березино Волод. Рів.). «Кучка» на кури в цих випадках розташовувалась під подом печі між підвалинами чи стовпцями, а без-

посередньо над подком у передній стінці зруба, зверненій до віконної стіни, зчаста влаштовували нішу на дрова чи посуд: у нижній частині зруба прорубували отвір, а за ним у порожнину опічка (перед тим як її засипати ґрунтом) закріплювали коробку з дощок (своєрідний ящик). Інколи нішу ділили на дві частини: в одній зберігали дрова, в іншій — горшки, чавунці тощо.

Проте доволі часто опіччя повністю було виконане у зрубній техніці. Таке опіччя представляло собою зруб-двостінок, встановлений безпосередньо на землі чи на фундаменті, який не виступав понад поверхнею долівки [6, с. 284; 44, s. 166; 46, s. 232]. Висота таких опічків дорівнювала приблизно 0,8 (сс. Любиховичі Сар., Городище Дубр. Рів.) — 1,0 м [6, с. 284]. Ось як описував спорудження зрубного опічка на Річицькому Поліссі Чеслав Піткевич: «Будують його завжди в куті хати при дверях з лупаних дощок, повертаючи їх облим боком до середини. Від входу в нього знаходиться прямокутний отвір, такий завбільшки, щоб в нього можна було вільно вповзти. В одному куті опіччя зав'язують зруб, другі кінці вінців запускають в стіни. Зверху накривають лупаними дошками» [46, s. 232]. Такий зруб-двостінок на висоті приблизно 0,4—0,6 м³⁵ («в коліно») перекривали дерев'яним (зазвичай дубовим) настилом із коленого дерева. Нижня частина залишалась порожнистою (тут влаштовували «кучку»), а верхню засипали ґрунтом і вибивали черинь (сс. Будимля, Залужжя, Великі Озера, Вільне, Купове, Літвиця, Смородськ, Селець Дубр., Ромейки, Великі Цепцевичі, Хіночі Волод., Вичівка, Омит, Острівок, Радове, Річиця, Морочне, Ниговиці, Нобель, Лотниця, Прикладники Зар., Кричильськ, Любиховичі, Цепцевичі Сар. Рів.; Серехів Ман. Вол.; Теремці, Паришів, Куповате, Старі Шепеличі, Страхосілля, Стечанка, Кошовка Чор., Луб'янка Пол., Страхолісся Ів. Київ. та ін.). У передній стінці опіччя (між підвалиною і першим вінцем) прорубували невеликий отвір, через який у

³³ Піч на зрубному опічку експонується у хаті кін. XIX — поч. XX ст. із с. Мамекіне (Новоград-Сівер. Чер.) у Національному музеї народної архітектури та побуту України (м. Київ).

³⁴ Зап. 4.09.1997 р. у с. Гдинь Брагинського р-ну Гомельської обл. (Білорусь) від Г'озела Андрія Васильовича, 1925 р. н.

³⁵ Відповідно до наших матеріалів зруб перекривали на висоті: 0,4—0,6 м — с. Вільне (Дубр. Рів.); 0,5 м — сс. Ромейки, Великі Цепцевичі, Хіночі Волод., Річиця (Зар. Рів.); Купове (Дубр. Рів.); 0,5—0,6 м — с. Лотниця (Зар. Рів.); 0,6 м — с. Кричильськ (Сар. Рів.); 0,32; 0,47 м — с. Крива Гора (Чор. Київ.); 0,48 м — с. Старі Шепеличі (Чор. Київ.); 0,53 м — с. Луб'янка (Пол. Київ.).

«кучку» заходили кури. Зчаста верхню частину зруба дещо (на 0,3—0,4 м) виносили на консольно випущених вінцях поза нижню: з боку припічка (сс. Стечанка, Зимовище Чор. Київ.), запічка (с. Старі Шепеличі, Красно, Страхосілля Чор. Київ.) чи припічка і запічка (с. Крива Гора Чор. Київ.). Варто звернути увагу, що у багатьох випадках поперечні вінці (на яких лежав настил подка) дещо (на 10—15 см) випускали поза зруб — на них опиралась конструкція «полу» (лежанки). Траплялось, що підвалина печі (яка йшла вздовж житлового приміщення) була спільною й для «полу»: її врубували у порогову і причілкову стіни житлової кімнати (с. Луб'янка Пол. Київ.).

Траплялись печі, у яких внутрішню порожнину зруба повністю заповнювали піском, глиною тощо (сс. Борутино, Виступовичі, Піхоцьке Овр. [33, с. 130], Копище Ол. Жит.; Городище Дуб., Любиховичі Сар. Рів.; Теремці, Зимовище Чор. Київ.). У зрубі інколи влаштовували неглибоке підпіччя (вирізали отвір і вставляли дерев'яний «ящик»). Показово, що невисокі платформи у вигляді зрубачотирістінки подібної конструкції поліщуки використовували також у тимчасових житлах для розведення відкритого вогнища (Овруччина) [27, с. 56]. Слід зауважити, що у деяких районах Полісся зрубну конструкцію при спорудженні опічків використовували ще у 1960—1970-х рр. (сс. Великий Карогод Чор., Луб'янка Пол. Київ.; Березино, Городок Волод. Рів.). Проте зазвичай зрубною робили лише нижню (порожнисту) частину опічка («кучку»), натомість вище настилу (для заповнення «череня») викладали два бортики із сирі чи випаленої цегли, встановленої на ребро.

Зустрічався на Поліссі й дещо відмінний конструктивний варіант дерев'яного опіччя. Зокрема, у с. Лучанках (Овр. Жит.) основою опіччя були дві дерев'яні стінки, у яких один кінець вінців врубували у стіну (напільну чи порогову), а другий — заводили у паз дубового чи соснового стовпа, закопаного у зовнішньому куті печі [33, с. 130]. Порожнину зруба заповнювали утрамбованою «сивою» глиною, а у зрубі влаштовували нішу — «кучку» для дров (зверху її перекривали дошкою, яка була основою для припічка) [33, с. 130]. Такі ж у конструктивному сенсі опічки зводили й у селах Борутині та Виступовичах цього ж району [33, с. 130]. Печі на

опічках аналогічної конструкції (із кутовим стовпом) побутували також на теренах Білорусі [11, с. 145]. Опічки споруджені «... з дощок, покладених на ребро і заведених в пази кутових стовпів», відомі у житлобудівництві східних слов'ян (у лісовій зоні) ще з XII—XIII ст. [24, с. 155]. Зокрема, на тогочасному поселенні біля м. Слонім (Білорусь) «в основі печей, як правило, закопаний масивний стовп, в пази якого заведені дошки, покладені горизонтально на ребро і закріплені другим кінцем у стіні» [24, с. 95]. Подібні опічки відомі із синхронних археологічних матеріалів інших слов'янських поселень лісової зони (Мінськ, Новогрудок, Полоцьк, Торопець, Москва, Новгород) [24, с. 155].

Як вже зазначалось, спорудження опічка завершувалось влаштуванням на ньому «черіні» — основної робочої поверхні печі, на якій згоряло паливо, випікався хліб, в горшках чи чавунах готувались страви. Передовсім зауважимо, що лексему «черінь» поліщуки вживали у кількох близьких значеннях: нею номінували основну робочу поверхню, лише верхній шар (приблизно 10 см) опічка чи (у печах із порожнистою «кучкою») під «черінню» розуміли усю вбиту із глини та інших матеріалів частину над дерев'яним настилом (разом з тим її, як і сам настил, могли називати «подком»³⁶). Матеріал, з якого робили черінь, і конструкція останньої певною мірою залежали від конструкції опіччя [33, с. 130].

У дерев'яних опічках (із порожнистим підпіччям) два їх зовнішні краї над настилом («подком») обмежували дерев'яними бортиками (у новіших печах бортики мурували із сирі чи випаленої цегли³⁸). За словами старожилів висота бортиків, здебільшого, коливалась у межах 20—40 см: 30 см (с. Білокоровичі Ол. Жит., Черевач Чор. Київ.), 40 см (сс. Старий Чорторійськ Ман. Вол., Степангород Волод.

³⁶Відповідно до даних О. Харузіна, термін подъ трапляється вже у писемних джерелах XI ст. «в розумінні низу, підставки, піддержки», а в XVI ст. — «в розумінні вистилки печі, на яку кладуть дрова» [37, с. 197].

³⁷Крім того, лексему «черінь» дуже часто поліщуки вживали для означення верхньої площини печі (над склепінням).

³⁸Інколи при перебудові старих печей цегляними бортиками замінювали старі дерев'яні чи дещо (на 5—10 см) нарощували їх (сс. Угриничі Любеш. Вол.; Березове Рок., Степангород Волод., Велике Вербче, Тутовичі Сар. Рів. та ін.).

Рів.). Такий стан речей підтверджують й наші обмірні матеріали³⁹. Приблизно такою ж заввишки робили черинь в опічках подібної конструкції у регіоні Карпат (Гуцульщина)⁴⁰. Необхідно відзначити ще одну особливість такого опіччя: у давніших печак конструкція «череня» становила єдине ціле із конструкцією припічка. Рідше траплялось, що у конструктивному сенсі єдине ціле із черинню і припічком також становив і запічок (сс. Березове Рок. Рів.; Рудня Карпилівська Сар. Рів.; Машеве, Старосілля, Крива Гора, Зимовище, Кошовка, Старі Шепелічі Чор. Київ.; Луб'янка Пол. Київ. та ін.).

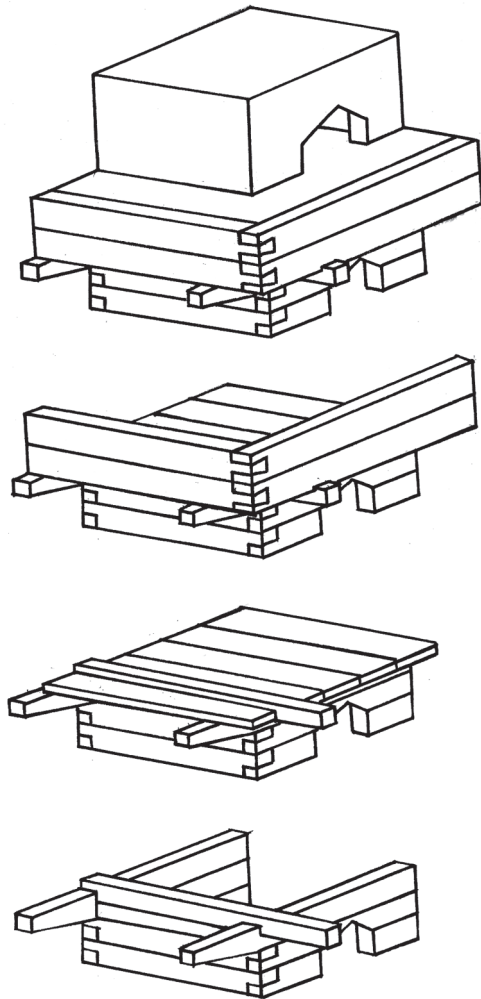
Своєрідну скриню, обмежену бортиками і стінами хати (пороговою та тильною), заповнювали глиною, піском, дрібним камінням тощо. Проте, при будь-якій конструкції, верхній шар (5—10 см) зазвичай «виліпували» з глини (власне його й називали «черинню» у вузькому розумінні). Проте вже у кін. ХІХ ст.⁴¹ поверхню черені часто встеляли шаром з цегли-сирівки («сірого кірпічка»)⁴². Пізніше

³⁹ Висота засипу черені (подка, заповненого глиною) у дерев'яних опічках (настил + черинь) становила: 0,57 м (0,48 м — чиста): с. Березове (Рок. Рів.); 0,46 м (0,4 м — чиста), 0,39 м (0,33 м — чиста), 0,36 м, 0,16 м: с. Крива Гора (Чор. Київ.); 0,35 м (0,29 м — чиста), 27,5 м: с. Старі Шепелічі (Чор. Київ.); 0,35 м (0,29 м — чиста), 0,34 м (0,27 м — чиста), 0,43 м: с. Машеве (Чор. Київ.); 0,26 м: с. Старосілля (Чор. Київ.); 0,36 м: с. Зимовище (Чор. Київ.).

⁴⁰ Висота засипу черені (висота побічниць: настил + черинь): 0,26 м, 0,27 м — с. Снідавка Косівського р-ну Івано-Франківської обл.; 0,25 м — с. Буковець, 0,18 м, 0,27 м — с. Криве Поле Верховинського р-ну Івано-Франківської обл. [12, с. 53, 55, 60, 62, 64]; 0,24 м, 0,26 м, 0,3 м — с. Космач Косівського р-ну Івано-Франківської обл.; 0,3 м — з с. Криворівня Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.; 0,3 м — с. Саджавка Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. (польові обміри автора).

⁴¹ У кін. ХІХ — на поч. ХХ ст. на основній території Полісся сира цегла вже доволі широко використовувалась у печебудівництві [9, с. 93; 25, с. 151; 36, с. 240; 46, с. 233].

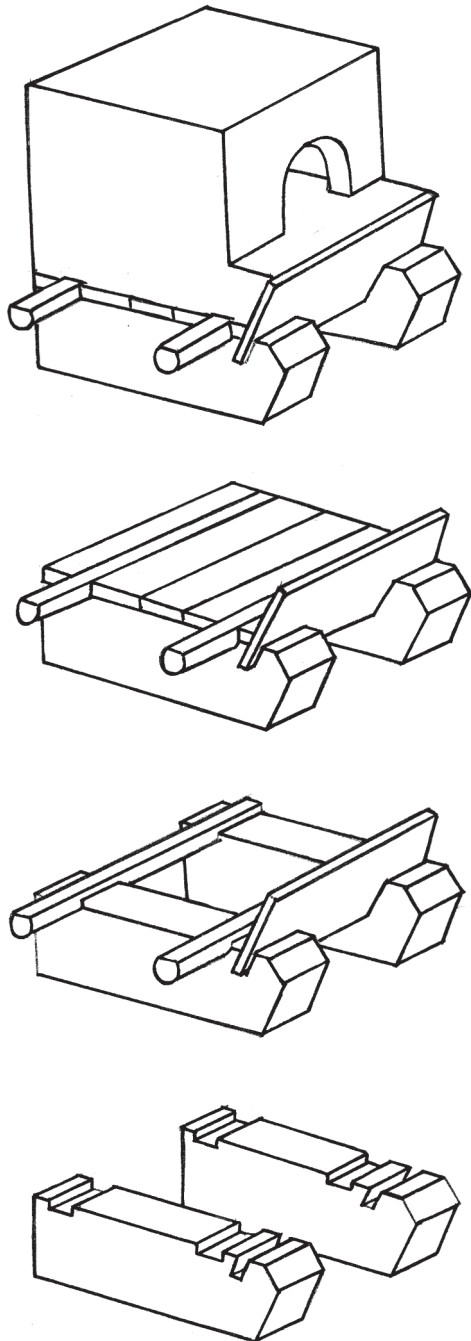
⁴² «Сирій кірпіч» господарі виготовляли самі заздалегідь — два-три тижні наперед. До попередньо завезеної глини додавали піску у пропорції: $\frac{3}{4}$ глини, $\frac{1}{4}$ піску (добавка піску запобігала утворенню тріщин) та житньої чи пшеничної полови. У глину заливали воду і вимішували кінцями. Коли у господарстві не було коня, для цього скликали «толоку» і вимішували («товкли») розчин ногами. Робота супроводжувалась жартами, співами («коли товкли ногами — співали»). Зазвичай розчин «замішу-

Формування опіччя; с. Крива Гора колишнього Чорнобильського р-ну Київської обл.

«сирівку» замінила випалена цегла («пальонка»), а у 1940—1950-х рр. — цегла вогнетривка («огнепорний кірпіч», «кірпіч-жалізняк»). Сиру цеглу вкладали «плазом» («палазма») на глиняному чи глиняно-піщаному ($\frac{2}{3}$ частини глини, $\frac{1}{3}$ — піску: с. Городещина Пол. Київ.; відро глини і половина відра піску: с. Гірки Любеш. Вол.) розчині. Зверху її замащували («заливали») глиною (сс. Великі Цепцевичі Волод. Рів.; Біловіж Рок. Рів.; Мало-

вали) впродовж 2—2,5 годин. «Толока» завершувалась «могоричем» («як збили — пили могорич»). Цеглу-сирівку формували у спеціальних дерев'яних «формах» («скриньках»). Її виймали з «форми» й просушували у затінку під навісом впродовж двох—трьох тижнів (залежно від погодних умов). При просушуванні цеглини вкладали на ребро («на руба») таким чином, щоб вони не торкались одна одної (Зап. 23.09.1994 р. у с. Городещина Поліського р-ну Київської обл. від Дідківського Петра Марковича, 1931 р. н.).

Формування опіччя; с. Гірки Любешівського р-ну Волинської обл.

глумчанка, Кривотин, Сергіївка, Середи, Кочичине Єм. Жит. та ін.), проте часто цього не робили: щілини між окремими цеглинами просто «втирали» піском (с. Бузаки К.-Каш. Вол.) чи навіть попелом (с. Великі Цепцевичі Волод. Рів.).

У деяких населених пунктах респонденти твердять, що «старі люди» черень споруджували («вбивали») лише з глини (сс. Ворокомле, Качин К.-Каш. Вол.; Хіночі Волод., Ніговиці Зар., Вільне

Дубр. Рів.; Блідча Ів., Черевач Чор. Київ. та ін.). Скажімо, у селі Вільне (Дубр. Рів.) на дерев'яний «подок» насипали «добре вимішану глину» і вбивали її, скроплюючи водою, знову ж у селі Качин (К.-Каш. Вол.) «зверху бруси [настилу] змазували [рідкою] глиною і [по цьому] накладали і вбивали глину». На «столь» (настил) накладали 30 см глини й у с. Черевач (Чор. Київ.) — це була «черень». Поверхню такої черені вирівнювали дощечкою і «змазували» рідкою глиною. Траплялось, що по глині встеляли шар сирівки⁴³.

Однак, у більшості випадків конструкція черені була складнішою (кількашаровою). Часто при цьому застосовували ще й піщану засипку (10—15 см). У селі Старий Чорторійськ (Ман. Вол.) черень робили наступним чином: спершу на дерев'яний «під» насипали шар (5—6 см) глини (вбиваючи її), потім 10 см піску, а по ньому — знову шар вбитої глини (25 см), зверху поверхню вигладжували глиняним розчином⁴⁴. У с. Велике Вербче (Сар. Рів.) перед тим як засипати пісок (10—15 см), дерев'яний «подок» попередньо промащували глиняним розчином, «щоб не сипався пісок». «Доски подка змазували глиною, насипали шар піску» і зверху знову «змазували глиною» у с. Ромейки (Волод. Рів.). Подібним чином влаштовували «черін» і у селах Осова, Літвиця, Будимля (Дуб. Рів.), Ілліці (Чор. Київ.), Острівок (Зар. Рів.) та ін. Траплялось, що перед заповненням черені піском на дерев'яний настил вкладали «бересту» (с. Кочичине Єм. Жит.). У с. Сошично (К.-Каш. Вол.) дошки настилу спершу «змазували» глиною, вкладали бортики з «кірпіча-сирівки», всередину засипали пісок, а зверху з «сирівки на глині» вкладали черень». Так і у с. Омит (Зар. Рів.): «Черен робили: глиною мастили подок, засипали пісок, заливали глину і клали кірпіч». Подібним чином (змазаний

⁴³ «[Опічок] встеляли досками чи [коленим] деревом, вбивали глину і робили черень з кірпіча» (с. Залужжя Дубр. Рів.); «Зверху [на опічок] — коліні доски, заливали глиною і ложили кірпіч» (с. Селець Дубр. Рів.), «На подок накладали глини і з цегли вкладали черень» (с. Морочне Зар. Рів.), «Черень — з кірпіча-сирівки... під цим — глина під низ» (с. Радове Зар. Рів.), «Перше десять сантиметрів глини, а по глині вкладали кірпіч» (с. Малі Телковичі Волод. Рів.), «На подок — глина і пальоний кірпіч» (с. Нобель Зар. Рів.).

⁴⁴ Зап. 9.07.2011 р. у с. Старий Чорторійськ Маневицького р-ну Волинської обл. у Чеп Григорія, 1934 р. н.

глиною «подок», вал піску та «кірпіч») черінь влаштували й у багатьох інших населених пунктах (сс. Угриничі Любеш. Вол.; Комори Зар. Рів.; Велике Вербче Сар. Рів.; Березове Рок. Рів.). Нерідко у конструкцію череня входило й дрібне каміння. Наприклад, у с. Ростань (Шац. Вол.) по настилу із коленого дерева засипали глину і вкладали каміння. Зверху по каменях «заливали» глиняний розчин і вирівнювали (загладжували) його. З «мелкої щебйонки і глини» споруджували черінь і у с. Червона Волока (Луг. Жит.). Аналогічним був спосіб, вживаний у с. Майдан (Ол. Жит.): «На настил набивали глину і з зернокрупнистого каменя робили черінь; зверху [черінь] гладили глиною»⁴⁵. Деяко складнішою у конструктивному сенсі була черінь у с. Серехів (Ман. Вол.): дерев'яний подок промащували глиною й насипали шар піску, по цьому ішов шар (6—7 см) «каменя з поля» (кремнію). Камінь добре утрамбовували і заливали розчином глини з піском (1/4—1/5 частини піску), а зверху викладали шар сирівки. У с. Великі Цепцевичі (Волод. Рів.) під «черін» клали польове каміння, «щоб краще пекло», по камінні — «кірпіч», а зверху — заливали глиною. У новіших печах с. Сошично (К. Каш. Вол.) на промащену черінь спершу «засипали пісок і трохи каміння», а по цьому викладали «сирівку» («сирий кірпіч»). У с. Полиці (К.-Каш. Вол.) на дерев'яний подок накладали дрібне каміння і «вирівнювали» (присипали) його піском. По цьому «на чистому піску» із «сирівки викладали черінь». Зверху шви (між цеглинами) засипали («втирали») попелом. «Черін» робили з глини та каменю у с. Білокоровичі (Ол. Жит.). Подібну конструкцію фіксуємо й у с. Річиця (Зар. Рів.): «насіпали пісок, щебйонку, заливали розтвором глини і клали кірпіч». У с. Степангород (Волод. Рів.) для заповнення порожнини використовували глину, пісок, будівельне сміття (камінці, шматки цегли), зверху ж це все вирівнювали глиною⁴⁶. Подібно й у с. Кричильськ (Сар. Рів.) «по досках подка накладали глину, куски каменя, кірпіча, насипали песок і з цегли-сировки викладали че-

рінь». Інколи у конструкцію входило бите скло: «На пісок накладали скло, а по цьому [викладали] черіня з кірпіча» (с. Прикладники Зар. Рів.). У с. Андрієвичі (Єм. Жит.) верх опічка засипали битим склом, заливали глеєм, вкладали цеглу, а поверхню знову заливали глеєм і вирівнювали. Деяко інакше черінь робили у с. Неділище (Єм. Жит.): «По досках заливали глей, по цьому насипали камінці та скло». Зверху знову давали розчин глею і «кірпіч», а по цьому «гладили глиною». Місцями до глини, що ішла на «черінь», додавали сіль, «щоб укріпляло глину» (с. Думинське Овр. Жит.), «щоб вона швидко не висипалась, не вигорала» (с. Яжберень Нар. Жит.) [33, с. 131]. Траплялось, що «в черінь вмазували череп'я з горшків» (с. Норинськ Овр. Жит.) [33, с. 131]. Із зволоженої глини, «битого скла та череп'я горшків» черінь «збивали» й пічники у с. Поляни (Берез. Рів.)⁴⁷. Варто зауважити, що використання при влаштуванні подка каміння битої кераміки шороко відоме у печебудівництві східних слов'ян із давньоруського часу (XII—XIII ст.) [24, с. 154]. Проте, як відзначають дослідники, бита кераміка зазвичай притаманна для лісостепової частини, у лісовій смузі вона практично не траплялась [29, с. 71].

Очевидно, доволі архаїчною була черінь у конструкції якої використовували дерен. Скажімо, у с. Біловіж (Рок. Рів.) безпосередньо на «плашки» настилу вкладали шар «ражі» (дерну) кореневищем вверху, насипали трохи піску, а вже по цьому з каменя «мурували черінь», яку зверху промащували шаром глини⁴⁸. Подібну конструкцію застосовували й у с. Лотниця (Зар. Рів.): зверху (на невисокому зрубі) встеляли дерев'яний «подок», на подок «ложили дерняк», заливали глиною і викладали «черінь з кірпіча». Слід відзначити, що у вказаному регіоні дерен широко використовували при утепленні стелі житлових приміщень [22, с. 97, 104—105; 23, с. 424—425]. При цьому респонденти часто наголошували на теплоакумуючих властивостях такої прокладки (сс. Радогоща Луг Жит., Буки Мал. Жит.) [22, с. 105]. Показово, що місцями (с. Малі Телковичі Волод. Рів.) дерен також вживали місце-

⁴⁵ Зап. 14.07.1997 р. у с. Майдан Олевського р-ну Житомирської обл. від Філоненка Дмитрія Івановича, 1919 р. н.

⁴⁶ Зап. 6.08.2009 р. у с. Степангород Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Мельника Романа Дмитровича, 1939 р. н.

⁴⁷ Зап. 27.07.2013 р. у с. Поляни Березнівського р-ну Рівненської обл. від Радіона Павла Андрійовича, 1941 р. н.

⁴⁸ Зап. 12.08.2006 р. у с. Біловіж Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Таргонського Михаїла Матвійовича, 1938 р. н.

ві «плесаки» (лісосплавники) при влаштуванні основи для відкритого вогнища («горна») на плотах⁴⁹.

Зустрічались на Поліссі також й монолітні опічки. Зазвичай їх вважають новішими — такими, що прийшли на зміну дерев'яним (сс. Ремчиці Сарн., Яполоть Кост. Рів. та ін.). Відповідно до джерельних та польових матеріалів, на основній території Полісся такі опічки поширились в основному у др. чв. — др. пол. ХХ ст. Однак у деяких місцевостях (особливо у південних районах Середнього Полісся) монолітні опічки почали споруджувати принаймні з поч. ХХ ст. (а, можливо, й раніше — у кін. ХІХ ст.). За твердженням старожилів із низки сіл (сс. Городещина, Буда Вовчаківська, Фабриківка Пол. Київ.; Столінські Смоляри Любомл. Вол.; Недашки, Буки Малін. Жит., Макалевичі Радом. Жит., Вигів Корост. Жит. та ін.) давні печі (як опіччя, так і топочну камеру) споруджували повністю з глини. Це ж підтверджують й матеріали інших дослідників, здобуті в окремих населених пунктах Овруцького (сс. Покалів, Мала Чернігівка, Ігнатпіль, Красилівка) та Народицького (сс. Новий Дорогинь, Селець, Яжборень, Закусили, Давидки, Клочки) р-нів Житомирщини [33, с. 128—129]. Слід зауважити, що монолітні опічки більше поширення (й більш давню традицію) мали у лісостеповій частині України, де у кін. ХІХ — на поч. ХХ ст. вони були звичним явищем [4, с. 104]. Зауважимо, що ще у ХІІ—ХІІІ ст., на відміну від печей лісової зони (піднятих на дерев'яному опічку), в українському лісостепу дерев'яні опічки траплялись доволі рідко [24, с. 154—155], але інколи вже тоді печі стояли на материкових останцях (20—30 см), висота яких в окремих випадках могла досягати 50—60 см [24, с. 154]. П. Раппопорт вбачає найбільш суттєву різницю глинобитних печей ХІІ—ХІІІ ст. лісової і лісостепової зони («...в тому, що коли глинобитні печі лісової зони часто бувають поставлені не на рівень підлоги, а значно підняті вище неї, причому, коли на Середньому Подніпров'ї такий підйом печей досягали, встановлюючи їх на материкових останцях, то на півночі для цієї мети споруджували спеціальні дерев'яні опічки» [24, с. 154].

Для влаштування глинобитного опіччя («фундаменту печі») в кутку житлового приміщення між по-

роговою і тильною стінами споруджували опалубку (встановлювали два міцні дерев'яні щити), яка разом зі стінами утворювали своєрідну «скриню». В середину опалубки шарами (приблизно 20—30 см) засипали глину і вбивали її, попередньо дещо скроплюючи водою (с. Верхи К.-Каш. Вол.)⁵⁰. Для опіччя (як і самої печі) вживали «руду (червону) глину» (сс. Новий Дорогинь, Клочки Народ., Красилівка Овр. Жит. [33, с. 129], Кухарі Ів., Городещина Пол. Київ.), «червонуватий глей» (с. Вигів Корост. Жит.). У с. Городещина (Пол. Київ.) респонденти зазначають, що «інша глина не піде; сіра глина розсипається». Натомість у с. Рудня-Вересня (Чор. Київ.) «п'єч вибивали з глею — крешпої глини чорного кольору». Місцями до глини додавали трохи піску (три частини глини й одна піску): сс. Буда Вовчаківська (Пол. Київ.), Столінські Смоляри (Любомл. Вол.). За даними респондентів, на глинобитний фундамент печі, у середньому, ішло «два вози глини» (сс. Мала Фосня Овр. Жит. [33, с. 129], Городещина Пол. Київ.). Для вбивання глини використовували дерев'яні інструменти різних конструкцій: «довбешки» (сс. Кухарі Ів. Київ.), «кльоваки» (сс. Новий Дорогинь, Клочки Народ. [33, с. 129]) чи «прачі» (с. Красилівка Овр. [33, с. 129])⁵¹. У двох останніх випадках

⁵⁰ Детальнішу інформацію стосовно спорудження глинобитного «фундаменту» нам вдалося здобути у с. Городещина (Пол. Київ.). Пічник («пічник закап'юрщик») розмічав майбутню піч, по периметру забивав у землю «кулки», закріплював до них дошки опалубки (на висоту до 1 м). У той куток насипали глину, примочували її водою і збивали. Для збивання такого фундаменту (на «закладчину печі») скликали «толоку», на яку сходились сусіди, родичі (7—8 чоловік). Глину вбивали «товкачами». Цей процес проходив впродовж кількох днів. Вбивали шар 30—40 см, впродовж тижня він постояв, просох, тоді вбивали наступний шар і т. д. Глину у процесі вбивання змочували. Ознакою того, що шар глини достатньо вбитий, були каплі води, що виступали на його поверхні («коли на фундаменті зверху водичка блистить»). Під час «закладчини печі» робітники співали пісень та «приказували хазяїнові, щоб велося» в господарстві. Кожного дня робітників вгощали чаркою горілки, а на завершення («коли збили фундамент») робили дещо більшу гостину. Як завершили вбивати глину, на «фундамент печі» сипали стопку свяченої солі, бо стіни можуть згоріти». Коли запрошували сусідів на «закладчину печі», ті обов'язково приходили, бо відмовити вважалось гріхом (Зап. у с. Городещина Поліського р-ну Київської обл.).

⁵¹ «Довбешка» («баба», «бабушта», «дівбня», «довбешка», «товк'ач», «товк'ачка», «трамб'овка») — обрізок колоди

⁴⁹ Зап. 30.07.2009 р. у с. Малі Телковичі Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Мандзіка Федора Івановича, 1927 р. н.

(при збиванні фундаменту «прачем» та «кльоваком») дерев'яну опалубку виводили поступово: встановлювали стовпи, вкладали із двох боків по дошці, засипали глину і вбивали до рівня верхнього краю дошки. Потім вкладали дві наступні дошки, засипали глину, вбивали і т. д. (с. Буки Мал. Жит.).

Монолітні опіччя могли влаштувати й інакше: спершу споруджували дві зовнішні стінки, а порожнину між ними і стінами хати заповнювали піском, глиною, камінням тощо. Такі стінки могли бути глинобитними (сс. Бабиничі Нар. Жит. [33, с. 129] Вовчків Пол. Київ.), вимурованими з каменя, сиріої чи випаленої цегли. У с. Бабиничі під стінками влаштовували фундамент, «щоб не було осадки»: у долівці прокопували Г-подібну траншею (завширшки і завглибшки 40 см), яку заповнювали «бутовим» камінням на рідкому глиняному розчині. На цьому фундаменті влаштовували опалубку з дерев'яних щитів, порожнину якої втрамбовували глиною [33, с. 129]. Проте частіше стінки вимуровували із цегли-сирцю на суміші «глею з песком»: с. Великий Мидськ Кост. Рів.). Наприклад у с. Буда-Варовичі (Пол. Київ.) при сапоружженні «пуднужжя печі» спершу робили «квадрат (чотиристінок. — Р. Р.) з сирувки», заввишки 70 см, після чого внутрішню порожнину «засипали землею» і вбивали. Подібним чином опіччя споруджували й у сс. Князівка (Берез. Рів.), Великий Мидськ (Кост. Рів.), проте тут вимуровували лише дві зовнішні стінки. Причому у першому випадку порожнину заповнювали вбитою «землею», а у другому — «песком».

На півдні Середнього Полісся зовнішні стінки (завтовшки 40 см) частіше вимуровували з місцевих порід каменя⁵² на глиняному («на глею») чи глиняно-піщаному розчині (сс. Середи, Осова, Рудня Іванів-

завдовжки 0,5—0,6 м із двома вертикальними ручками; використовували при вбиванні долівки, глинобитного опіччя тощо. «Кльовак» («кльов», «кльова́к», «меч») — дерев'яний молотоподібний пристрій для вбивання долівки, фундаменту печі; складається з ручки і загостреного з одного боку молота. «Прач» — дощечка завтовшки 8—10 см з рівнолеглою ручкою; пристрій, який використовували для вбивання глиняних поверхонь.

⁵² Наприклад, у с. В'язівці (Нар. Жит.) для цього вживали камінь-піщаник, у сс. Норинськ (Овр. Жит.) [33, с. 129], Поляни, (Берез. Рів.) — граніт («гранітний камінь»). У с. Осова (Єм. Жит.) респонденти підкреслюють, що на стінки вживали кам'яні «плити», а не «камінь-кругляк».

ська, Кочичине, Малоглумчанка, Неділище, Рясне, Кривотин, Андрієвичі, Березники, Сергіївка Єм.; Червона Воля, Курчиця Н.-Вол.; Вигів Корос. Жит., Поляни, Хотинь, Балашівка, Маринин, Сівки Берез., Чабель Сар. Рів). Внутрішню порожнину такого опіччя могли заповнювати піском, який засипали шарами, поступово дещо притрамбовуючи його (сс. Бабиничі, В'язівці Нар. [33, с. 129], Кочичине Єм., Червона Воля Н.-Вол. Жит.; Хотинь Берез., Чабель Сар. Рів.) чи «п'єском в перемішку з дрібними камушками» (с. Рясне, Рудня Іванівська, Кочичине Єм. Жит.). Інколи (сс. Малоглумчанка, Сергіївка, Єм. Жит.) «на сухо» вкладали «плоскі камінчики», а проміжки між ними (в міру вкладання камінців) засипали піском. Подібно й у с. Хотинь (Берез. Рів.): піском пересипали шари дрібного каміння. Проте зчаста порожнину «збивали глиною» (сс. Поляни, Балашівка, Маринин Берез. Рів.) чи сумішшю глини та піску (с. Осова Єм. Жит.). Інколи при використанні у заповненні опічка дрібного каміння піщану присипку замінювали «рідким глеєм» — ним «заливали» шари каменя (шар камінців, глей, шар камінців, глей і т. д.): сс. Малоглумчанка, Сергіївка (Єм. Жит.), Вигів (Корос. Жит.), Хотинь (Берез. Рів.). Місцями (с. Маринин Берез. Рів.) респонденти старших вікових груп хоча й вважають пісок добрим акумулятором тепла, твердять, що при заповненні опічка краще використовувати глину, оскільки «песок миші виносять». Траплялось, пічну платформу («фундамент») повністю «мурували з каменя на глею» (сс. Середи, Неділище, Кривотин, Малоглумчанка Єм. Жит.). На сипких ґрунтах («пересипі») під таким опіччям (на усій полщі, яку воно займало) влаштовували «підмурок» — заглиблений у землю фундамент: викопували прямокутну яму завглибшки в один метр, у неї до рівня поверхні землі заливали глей⁵³ і вкидали каміння (сс. Кривотин, Андрієвичі, Малоглумчанка Єм. Жит.). Заглиблену у землю частину називали «підмурок», а сам опічок (від долівки до черені) — «підчерін» (с. Малоглумчанка Єм. Жит.). У с. Малоглумчанка Єм. Жит., де вже у кін. ХІХ ст. виробляли черепицю, з неї нерідко вкладали «пудпич» («мурували на глею»). Випалену цеглу для влаштування бортиків опіччя почали використовувати лише з сер. ХХ ст. Водночас вну-

⁵³ На думку місцевого населення «глей дає осушку» (с. Малоглумчанка Єм. Жит.).

трішне заповнення опічка у такому разі практично залишалось незмінним.

У нижній частині монолітних опічків теж влаштували нішу («подпіч», «пудпіче», «грубочку», «грубку», «копочку», «кубашечку», «кучку»): сс. Верхи К.-Каш. Вол., Курчиця Новоград-Вол., Осова, Рудня Іванівська, Кочичине, Малоглумчанка, Неділище, Березники Єм. Жит. та ін. Для цього у передній стінці (ще перед спорудженням опічка) встановлювали опалубку (у вигляді дерев'яного ящика) чи на певній висоті опіччя перекривали дерев'яним настилом. Траплялось, у фундаменті робили дві, а то й три «грубки» — окремо для дров і посуду (с. Кочичине, Неділище, Рудня Іванівська Єм. Жит.).

Як і всяке інше, монолітне опіччя завершувала «черинь» (під «черинню» тут розуміли верхній шар опічка, завтовшки 10—15 см). При глинобитній конструкції «фундаменту», її, як правило, споруджували з цього ж матеріалу⁵⁴. Товщина глиняної черині сягала приблизно 10 см. Проте у кін. ХІХ — на поч. ХХ ст. навіть при такій конструкції опічка черинь могли викладати з цегли-сирівки (с. Городещина Пол. Київ.). На кам'яних опічках (як суцільних мурованих, так і заповнених сумішшю камення з піском чи глиною) черинь влаштували різним способом. Наприклад, у с. Рясне (Єм. Жит.) її просто вирівнювали розчином «глею». Це ж стосується й давніших печей у с. Малоглумчанка (Єм. Жит.), де черинь «замазували сивим глеєм». У с. Середи (Єм. Жит.) «на черин заливали глей, вкладали камінці і зверху вирівнювали глеєм». Подібним чином влаштували черинь й у інших селах: «черин робили з каменя, [зверху] замазували глиною», «на черин ложили камінь і змазували глеєм... камінь ложили на глині» (с. Хотинь Берез. Рів.); «[колись] для черені збирали скалки (дрібні камінці. — Р. Р.) і заливали глиною, зараз черинь засипають щебійкою, а зверху заливають глиною» (с. Яполоть Кост. Рів.); «черинь [викладали] з каменя і заливали глеєм... на черинь камінь витесували, на стінки [опіччя] не витесували» (с. Сівки Берез. Рів.); «череня робили з каменя і глею... камінь збирали на всьому полі» (с. Балашівка Берез. Рів.); «черень набивали з глини і гли-

нок сивого каменя» (с. Маринин Берез. Рів.); «черен робили з глини... туди давали камінчики, щоб краще гріло» (с. Ставок Кост. Рів.). У с. Поліське (Берез. Рів.) «череня» робили із суміші глини із «песком-щирцем» (білого кольору). До цього додавали «рудий камінь» («руду», «железну руду»). У с. Малоглумчанка (Єм. Жит.) «черинь» рівняли «сивим глеєм, ложили кірпіч і зверху замазували сивим глеєм». Подібним чином влаштували черинь і у сс. Кривотин, Сергіївка, Середи (Єм. Жит.) У с. Кочичине (Єм. Жит.) «черень» викладали з кірпіча і мастили «жовтим глеєм». У с. Андріївчичі (Єм. Жит.) на верх опічка сипали бите скло, яке заливали глеєм, по цьому вкладали цеглу і знову заливали глеєм та вирівнювали. Дещо інакше її робили в с. Неділище (Єм. Жит.): на верх опіччя «клали доски, по досках заливали глей, по цьому насипали камінці та скло». Зверху знову давали розчин глею і «кірпіч», а по цьому — «гладили глиною». На опічках з кам'яними бортиками заповнених лише піском чи сумішшю піску та глини «черинь» робили наступним чином. Зливали розчин «глею з п'еском» (в пропорціях 1/1)⁵⁵. На це засипали «дробенський камінь» — «щоб черинь добре грівся». Потім викладали «кірпіч», а зверху замазували глеєм (с. Червона Воля Н.-Вол. Жит.). У с. Осова (Єм. Жит.) на опічок заливали рідку глину, на неї — каміння, а зверху загладжували рідкою глиною.

На завершення слід наголосити, що будівельні матеріали, з яких споруджували черинь, поліщуки підбирали з особливою прискіпливістю: вони мали довго зберігати тепло, відзначатись значною «жаростійкістю» та доброю тепловіддачею. Скажімо, пісок («пісок-щирець»), що входив у конструкцію череня, «мав блистіти на сонці» (Берез. Рів.) — у такому піску було багато кварцу⁵⁶. Стосовно глини, у сс. Малоглумчанка, Середи (Єм. Жит.) застосовували «сивий глей». Як зазначають місцеві респонденти «глей» брали власне «сивий» («красний глей» для цієї мети не був придатний). Водночас у інших районах Житомирщини (Нар., Овр.) для черені використовували лише «чисту руду глину» [33, с. 131]. «Глей красноватий» («жовтий глей») вживали у сс. Хотинь (Берез. Рів.), Кочичине (Єм. Жит.). Натомість у с. Білокоровичі (Ол. Жит.) використовували «синю»

⁵⁴ «Черена робили з глини» (с. Столінські Смоляри Любом. Вол.), «черинь робили з глини» (с. Вигів Корост. Жит.), «черинь били з тої самої глини [що й опічок]» (с. Макалєвичі Радом. Жит.), «черинь теж вибивали з глею» (с. Рудня-Вересня Чор. Київ.).

⁵⁵ «Глей» мав грудочки, тому розчин довго вимішували.

⁵⁶ Кварц відзначається високими теплоакуючими показниками.

глину, яку добували у болоті («синю глину з болота»). Білої глини для спорудження череня зазвичай не використовували, «бо вона боїться вогню» (с. Білокоровичі), тому «білий глей на печі не йде, він йде на побілку» (с. Хотинь). Камінь вживали «гранітний» або «польовий», бо «такий камінь не тріскає» (с. Білокоровичі). «Под черін» клали польове каміння, «щоб краще пекло» й у с. Великі Цепцевичі (Вол. Рів.). «Камінь з поля» (кремінь) вживали у с. Серехів (Ман. Вол.). «Дробненький камінь — щоб черинь добре грівся» використовували у с. Червона Воля (Новоград-Вол. Жит.). 6—7 см «дробного каменя з річки — скалки, — крепкого як скло» (кварцу) давали на монолітні опічки в селах В'язівка (Нар. Жит.), Мала Чернігівка (Овр. Жит.) [33, с. 130]. Плитки сивого каменя («сивий камінь з плиток») вживали у конструкціях черені й склепіння у с. Маринин (Берез. Рів.). У с. Лопатичах (Ол. Жит.) слідкували, «щоб камінь не був річковий, бо він холодний і лопається, тому брали польовий камінь»⁵⁷. У с. Павлюківка (Овр. Жит.) черинь вибивали з «жерств'яної глини (з щеб'янокою)», «щоб менше вигорала» [33, с. 130—131]. З «мелкої щеб'яночки і глини» споруджували черинь у с. Червона Воля (Луг. Жит.), із глини і «зернокрупнистого каменя» робили черинь у с. Майдан (Ол. Жит.).

Таким чином, викладений матеріал дає підстави для наступних висновків.

У XIX — на поч. XX ст. на усьому просторі Полісся побутували печі, споруджені на дерев'яному опіччі (каркасному, зрубному чи комбінованому), піднятому над рівнем долівки на 0,6—1 м (його висоту визначали антропометричним методом: «по пояс», «до пупа», «вишей пупа» господині хати). Основним конструктивним варіантом було опіччя з порожнистою нижньою частиною, яку використовували для господарських потреб (утримання у зимовий період домашньої птиці, поросят, складування дров тощо) і глинобитним (з використанням інших матеріалів) «подком» над нею. Рідше зустрічались опічки, цілковито заповнені глиною та ін. У конструкції «подка» (череня) використовували матеріали з високими теплоакуючими показниками (глину, пісок, каміння, кварц, скло, сіль, біте череп'я тощо).

⁵⁷ Зап. 23.07.1997 р. у с. Лопатичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Вербельчука Гаврила Павловича, 1926 р. н.

У давніших поліських печах конструкція припічка становила єдине ціле із конструкцією череня, що є однією з найбільш суттєвих ознак місцевого печебудівництва. Запічком, зазвичай, була доволі товста та широка дошка, яку опирали на консольні випуски опічків, зруб чи стовпці. Зрідка він, як і припічок, міг входити у конструкцію череня.

Початкові етапи формування дерев'яних опічків подібних конструкцій (як порожнистих, так і повністю набитих ґрунтом) на теренах Полісся (Прип'ятське Полісся) сягають давньоруського часу (XII—XIII ст.). Причому вже у цей період перед пічним отвором присутній виступ-припічок, який у конструктивному сенсі становив єдине ціле з черенем, а у конструкції останнього поряд із глиною використовували каміння, біту кераміку та ін.

Стосовно монолітних опічків, на терених Полісся їх почали споруджувати (очевидно під впливом печебудівництва лісостепових районів) не раніше останньої чв. XIX — поч. XX ст. (а більш помітного поширення вони набули тут лише у другій — третій чв. XX ст.).

Дані археології та етнології дають можливість прослідкувати два шляхи формування високого (до 1 м) опіччя: шляхом підняття на дерев'яному настилі та опорах невисокого (15—30 см) глиняного подка, характерного для ранньослов'янських печей (переважає) та шляхом його нарощення до необхідної висоти (на Поліссі трапляється спорадично).

1. Андрієвська Т.М. Традиційне народне житло в с. Космач / Тамара Андрієвська // Наукові записки. Музей народної архітектури та побуту у Львові. — Львів, 1998. — Вип. I. — С. 37—42.
2. Беларуская народная жылля / Э.Р. Сабаленко, У.С. Гурко, У.М. Іванов ; рэдактар членкарэспандэнт АН БССР В.К. Бандарчык ; Акадэмія навук БССР. Інстытут мастацтвазнаўства, этнографіі і фальклору. — Мінск : Навука і тэхніка, 1973. — 127 с.
3. Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов: (поселения, жилища и хозяйственные строения) / Е. Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник: Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX в. — М. : Изд-во АН СССР, 1956. — С. 3—458.
4. Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу / Хведір Вовк // Студії з української етнографії та антропології. — К. : Мистецтво, 1995. — С. 39—218.

5. *Гурков В.С.* Поселения / В.С. Гурков, Р.Ю. Гошко // Полесье. Матеріальна культура / АН УССР. Інститут искусствоведения, фольклора и этнографии им. М.Ф. Рильского. Львов. отделение ; АН БССР. Інститут искусствоведения, этнографии и фольклора. — К. : Наукова думка, 1988. — С. 279—333 : ил.
6. *Жук Ул.* Санітарна-бытавы нарыс вескі Дубровы, Лельчыцкага сельсавету і раену, Мазырскае акруги / Ул. Жук, П. Панкоў // Хроніка Убарцкага Палесся / аўтар-уклад. А.І. Атнагулаў ; навук. рэд. В.Л. Насевіч. — Мінск : Тэхналогія, 2001. — С. 281—285.
7. *Зеленинъ Д.К.* Описание рукописей ученого архива Императорского русского географического общества / Д.К. Зеленинъ. — Петроградъ : Типография: А.В. Орлова, 1914. — Вып. I. — 484 с. + III—X (предисловие).
8. *Кожоляно Г.* Народознавство Буковини. Народна архітектура / Г. Кожоляно. — Чернівці : Рута, 2000. — 112 с. : ил. — (Навчальний посібник).
9. *Косичъ М.Н.* О постройкахъ белорусскаго крестьянина Черниговской губ., Мглинскаго уезда: села Росухи, деревни Бородинки и Амеликина хутора / М.Н. Косичъ // Живая старина. — С. Петербургъ : Тип. М. П. С., 1906. — Вып. 1. — С. 74—98.
10. *Косміна Т.В.* Сільське житло Поділля (кінець XIX—XX ст.): історико-етнографічне дослідження / Т.В. Косміна. — К. : Наукова думка, 1980. — 190 с.
11. *Локотко А.И.* Белорусское народное зодчество (середина XIX—XX в.) / А.И. Локотко. — Минск : Наука і техніка, 1991. — 285 с.
12. *Матійчук М.* Етнографічні матеріали про традиційні печі та інші ділянки народної культури гуцулів Косівського і Верховинського районів Івано-Франківської області / Михайло Матійчук // Джерела до української етнології. Матеріали польових досліджень. — К. : Задруга, 2011. — Вып. 1. — С. 33—67.
13. *Микулич А.И.* Антропологическая характеристика населения Полесья / А.И. Микулич, И.И. Саливон, Л.И. Тегако // Полесье. Матеріальна культура / АН УССР. Інститут искусствоведения, фольклора и этнографии им. М.Ф. Рильского. Львов. Отделение ; АН БССР. Інститут искусствоведения, этнографии и фольклора. — К. : Наукова думка, 1988. — С. 49—56.
14. *Миронов В.В.* Украинцы / В.В. Миронов, В.И. Наулко, Т.В. Космина // Этнография восточных славян: Очерки традиционной культуры. — М. : Наука, 1987. — С. 101—146.
15. *Могитич І.Р.* Житло / І.Р. Могитич, Гошко Ю.Г., Кішук Т.П. та ін. // Народна архітектура Українських Карпат XV—XX ст. / АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського. Львів. відділення. — К. : Наукова думка, 1987. — С. 69—82.
16. *Мушинський Г.* Етнографічні нотатки про село Луко / Генрик Мушинський // Західне Полісся: історія та культура. — Рівне : Вид. О. Зень, 2012. — Вип. IV. — С. 189—196. — (Пер. з пол. О. Нагорнюка).
17. Під полиною зорею: Фотонарис про історію та культуру Чорнобильського Полісся / авторство та ідея М. Загребі. — К. : Сєда-Стиль, 1996. — (Без нумерації сторінок та фотографій).
18. *Радович Р.* Особливості опалювальної системи житла північно-західної частини Галичини та південного заходу Волині (друга половина XIX — поч. XX ст.) / Роман Радович // Народознавчі зошити. — 1999. — № 2. — С. 224—231.
19. *Радович Р.* Народне житло / Роман Радович // Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження. — К. : Родовід, 1997. — С. 116—133.
20. *Радович Р.* Традиційне житло на півночі етнографічної Волині: особливості та волинсько-поліські паралелі (друга половина XIX — початок XX ст.) / Роман Радович // Народознавчі зошити. — 2012. — № 2. — С. 201—217.
21. *Радович Р.* Народні міри довжини будівничих Полісся (за матеріалами Київської та Житомирської областей) / Роман Радович // Вісник Львівського університету. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2002. — Вип. 37. — Ч. 1. — С. 542—554. — (Серія історична).
22. *Радович Р.* Розвиток поліського житла: проблеми генезису стелі / Роман Радович // Вісник Львівського університету. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2008. — Вип. 43. — С. 88—133. — (Серія історична).
23. *Радович Р.* Специфіка влаштування стелі на Середньому Поліссі / Роман Радович // Одне надійне життя... (до 100-річчя від дня народження Леоніда Маслова) / уклад. Г.С. Марчук. — Луцьк : Твердиня, 2009. — С. 414—426.
24. *Раппопорт П.А.* Древнерусское жилище / П.А. Раппопорт // Археология СССР. — Ленинград : Наука (Ленинградское отделение), 1975. — 177 с. — (Свод археологических источников. Е1—32).
25. *Русов А.А.* Описание Черниговской губернии / А.А. Русов. — Чернигов : Типография Губернского Земства, 1899. — Т. 2. — 377 с. : ил.
26. *Русов М.А.* Поселения и постройки крестьянъ Полтавской губернии / М.А. Русов // Труды Харьковского предварительнаго комитета по устройству XII археологического съезда. — Харьковъ : Печатное дѣло, 1902. — Т. II. — Ч. I—II. — 120 с.
27. *Свирида Р.О.* Обладнання традиційного житла Правобережного Полісся / Р.О. Свирида // Народна творчість та етнографія (далі — НТЕ). — К., 1979. — № 3. — С. 56—63.
28. *Свирида Р.* З етнографічних досліджень Володимирецького р-ну у 70-ті рр. XX ст. / Раїса Свирида // Західне Полісся: історія та культура. — Рівне : Вид. О. Зень, 2012. — Вип. IV. — С. 72—81.
29. *Сергеева М.* Формування інтер'єру середньовічного житла / Марина Сергеева // Українці: історико-етно-

- графічна монографія : у 2 кн. — Опішне : Українське народознавство, 1999. — Кн. 2. — С. 65—74.
30. Сивак В. Інтер'єр поліського житла / Василь Сивак // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2003. — Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. — С. 278—293.
 31. Симоненко І.Ф. Поселення, садиба та житло на Закарпатті / І.Ф. Симоненко // Матеріали до етнографії та художнього промислу. — К. : Вид-во АН Української РСР, 1956. — Вип. II. — С. 60—10,9.
 32. Сілецький Р. Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла в Україні (конструктивно-функціональні особливості печі) / Роман Сілецький // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 2001. — Т. ССXLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 230—247.
 33. Сілецький Р. Система опалення народного житла поліщуків (типи опалювальних пристроїв, їх конструктивні особливості, звичаї та повір'я) / Роман Сілецький // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. — Вип. 2. Овруччина. 1995. — С. 125—140.
 34. Сілецький Р. Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся (конструктивно-функціональний та світоглядний аспекти) / Роман Сілецький // Вісник Львівського університету. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2008. — Вип. 43. — С. 134—183. — (Серія історична).
 35. Таранушенко С. Давнє поліське житло / Стефан Таранушенко // НТЕ. — 1969. — № 1. — С. 8—23.
 36. Толмачевъ И.Н. Юго-Западный край. Статистическое обозрѣніе. Восточное Польсье / И.Н. Толмачевъ. — К. : Типографія Штаба Кіевского Военного округа, 1897. — Т. 1. — 480 с.
 37. Харузинъ Ал. Славянское жилище въ Сѣверо-Западном краѣ: Изъ матеріаловъ по исторіи развитія славянскихъ жилищъ / Ал. Харузинъ. — Вильна, 1907. — 341 с. : ил.
 38. Чижикова Л.Н. Сельские жилища в XVIII — начале XX века / Л.Н. Чижикова // Русские / ред. В.А. Александрова, И.В. Власова, Н.С. Полищук. — М. : Наука, 2005. — С. 251—257.
 39. Шейнъ П.В. Матеріали для изучения быта і языка русскаго населенія сѣверо-западнаго края. — Т. 3 / П.В. Шейнъ // Сборник отделения русскаго языка и словесности Императорской Академии Наук. — СПб., 1903. — Т. 72. — 535 с.
 40. Якімовіч Ю.А. Драўлянае дойдства Беларускага Палесся: XVII—XIX ст. / Ю.А. Якімовіч. — Мінск : Навука і тэхніка, 1978. — 150 с.
 41. Dmochowski Z. Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym / Zbigniew Dmochowski // Buletyn historii sztuki i kultury. — 1937. — R. V. — S. 165—217.
 42. Falkowski J. Zachodnie pogranicze Guculszczyny: Dolinami Prutu, Bystrycy Nadworniańskiej, Bystrycy Soljtwińskiej i Łomnicy / Jan Falkowski // Pracy etnograficzny / pod red. A. Fiszera. — № 3. — Lwów : Wydawnictwo Towarzystwa ludoznawczego we Lwowie, 1937. — 170 s.
 43. Falkowski J. Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyny / Jan Falkowski // Pracy etnograficzny / pod red. A. Fiszera. — № 4. — Lwów : Wydawnictwo Towarzystwa ludoznawczego we Lwowie, 1938. — 107 s. : il.
 44. Frankowski E. Z Polesia Wołyńskiego / Eugeniusz Frankowski // Ziemia. — Warszawa ; Lwów, 1914. — Rok V. — №. 11. — S. 165—168.
 45. Moszyński K. Kultura ludowa słowian / Kazimierz Moszyński. — Kraków, 1929. — Cz. 1: Kultura materialna. — 710 s. : il.
 46. Pietkiewicz Cz. Polesie Rzeczyckie: Materiały etnograficzne / Czesław Pietkiewicz. — Kraków, 1928. — Cz. I: Kultura materialna. — 319 s.
 47. Staszczak Z. Budownictwo chłopskie w województwie Lubliskiem (w XIX i XX wieku) / Zofia Staszczak. — Wrocław : PTL, 1963. — T. XXIV. — 232 s.

Roman Radovych

POLISIAN STOVE:
SOME FEATURES IN FORMATION
OF EXTERNAL ARRANGEMENT

One of the most important problems connected with a heating system of Polisian dwellings has been examined in the article. Author's attention in particular has been paid to formation of constructive peculiarities of traditional stove, techniques and technologies of building processes, main materials, choice of optimal dimensions in components, structure of working surfaces etc.

Keywords: Polisia, traditional stove, construction, components.

Роман Радович

ПОЛЕССКАЯ ПЕЧЬ:
СПЕЦИФИКА ФОРМИРОВАНИЯ ОПЕЧЬЯ

В статье рассмотрено одну из важнейших проблем, связанных с системой отопления полесского жилища — формирование опечья традиционной печи. В частности, внимание автора сосредоточено на его конструктивных особенностях, технике и технологии сооружения, основных строительных материалах, выборе оптимальных размеров отдельных элементов (высоты, ширины запечья, шестка), структуре главной рабочей поверхности — черена и др.

Ключевые слова: Полесье, традиционная печь, сооружение, элементы.